

**Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon
(A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei)**

„Nagy barátja vagyok a statisztikának, nem mintha azt hinném, hogy az csakugyan annyit bizonyít, mint sokan felteszik, hanem azért, mert mióta minden állításnak statisztikai adatokkal való támogatása divattá vált, a hamis tételek felállítása valamivel több nehézséggel jár, s a tudományos paradoxonok alkotói badarságaikat legalább jobb rendszerben adják elő”. Eötvös József: Gondolatok. Révai, 1903: 216.

Elöljáróban szeretném megköszönni opponenseimnek, hogy vállalták ezt a történészek számára korántsem szokványos témájú és szerkezetű értekezés bírálatát. Köszönöm értékes megjegyzéseiket és kérdéseiket, melyeket a történetírás különböző területeit képviselve fogalmaznak meg (egyes esetekben egymástól eltérő véleményt formálva), rávilágítva a nehezen értelmezhető, vagy más ok miatt problémás részekre, továbbgondolásra ösztönözve az értekezés íróját. Válaszomban elsőként az értekezés formai, szerkezeti oldalát ért megjegyzésekre és kritikákra válaszolok, ez követi a historiográfiára, módszerre és forrásokra vonatkozó észrevételek, míg a tartalmi és koncepcionális elemekkel válaszom további részében foglalkozom.

TERJEDELEMRE VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK

A Kövér György és Kaposi Zoltán által egyaránt említett mintegy 800 oldalas terjedelem 129+302 ábrát-térképet és 99+78 táblázatot is magában foglal, azaz az ezek elemzésén alapuló törzsszöveg kb. 500 oldal.¹ A második kötet mellékletként való megszerkesztése tehát a tényleges terjedelmen nem változtatott volna, ellenben akkor egyszerre két kötetet kell néznie az olvasónak. Egry Gábor opponensem viszont, kifogásolva a táblázatok törzsszövegben való tömeges megjelenését, zavarónak tartja, hogy ide-oda kell lapozgatni (a táblázatok 1-2 oldalas csúszásban vannak a szöveghez képest), egy külön mellékletet használhatóbbnak tartott volna. További megjegyzéseiből azt feltételezem (lehet, hogy rosszul), hogy valószínűleg elektronikus formában olvasta az értekezést. Ha ez így van, az magyarázza a külön melléklet-kötet igényét és számos további, pl. a képminőséggel kapcsolatos megjegyzését, amit a többi opponens nem jelzett. Az elektronikus verzió rosszabb minőségének technikai okai vannak: disszertáció 300 dpi-s felbontásban 216 mbyte volt, amit az MTA rendszerébe nem lehetett feltölteni, kellett rontani a minőségén. Mivel kinyomtatni ezt követően sem lehetett a rendszerből, a bekötött példányokhoz a jó felbontású pdf-et használtam.

ÁBRÁKRA VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK

A kartogramok beállításai eredetileg A/4-es méretben voltak optimalizálva, így fele akkora méretben kevésbé élvezhető² – eredeti méretben történő közlésük viszont eggyel több kötetet eredményezett volna. A kartogramok (tematikus térképek) általában részletes kartográfiai kidolgozottság nélküli adattömörítések az adatok területi dimenziójának hangsúlyozása céljából.

¹ A disszertáció lábjegyzetekkel együtt közel 2 millió leütés, Dolmányos István általam jól ismert dolgozata – mikor a TTI-be kerültem, egyik első (sikertelen) megbízásom Pók Attilától az volt, hogy próbáljuk megszerezni az özevegytől a „teljes verziót” – a súly tekintetében valóban lekörözi. Így egy hátizsákkal sikerült megoldani a leadási problémát.

² Pl. a megyehatárok megvastagítása a jobb láthatóság (és tájékozódás) érdekében átlag 4-5 km-es (egy településnyi) sávot kitakarna ilyen kicsinyítés mellett, tehát nem megoldás ekkora méretnél.

Szerepük a tájékoztatás (nincs méretarány, nincsenek szomszédos területek, de akár a vízrajz is hiányozhat), nem a pontosság, vagy egyes települések beazonosíthatósága.³ Ezen a nagyítás sem segít: a kötetben alkalmazott folt- és ponttérképek esetében ugyanis tudatos döntés volt, hogy „foltta mosódjanak össze”, (szándékosan nagy pontméret választása) jobban mutatva a regionális homogenitást/heterogenitást. (A településszintű adatok esetleges hibái nagyobb a magasabb hierarchiaszintekre aggregálva csökkennek). Egry Gábor felveti, hogy a *digital humanities* fejlődése nem ajánl-e alternatív megoldásokat. De igen: a tematikus kartogramok már 2023 óta elérhetők a <http://gistahungarorum.abtk.hu> oldalon, amelyre az első kötetben kétszer is hivatkoztam.⁴ 2025 áprilisa óta a kartográfiai kidolgozottságú térképek is elérhetők: <https://10generacio.hu/hu/eredmenyek/terkepek>. Mivel éles helyzetben többször jártam már úgy, hogy a háttérben meghivatkozott honlapok nem működtek,⁵ nem mertem kockáztatni.

SZERKEZETRE VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK

Az értekezés mind tematikájában, mind struktúrájában eltér a megszokottól, hiszen interdiszciplináris jellege miatt szerkezete a természettudományokban megszokottra hasonlít inkább. Kvantitatív megközelítése miatt sem élvezetes olvasmány, mint azt Egry Gábor meg is jegyzi. Sajátos narratívája – az értekezés a Kárpát-medence 18-20. századi történetét az egyenlőtlenségek és a fejlettség időbeli és térbeli változásaira fűzi fel – hatással van a szerkezetre is. A fejezetek kötött és monoton ismétlődő sorrendje (forrás – módszer – eredmények – értelmezésük, mindez három-négy időpontra megismételve) a kutatás reprodukálhatóságának kritériumát tartja szem előtt, ami tömeges adatkiértékelésnél fontos szempont. Ez összevethetővé teszi a kutatást a 20. századi perifériakutatással foglalkozó geográfiai jellegű művekkel,⁶ az ökonometriai szemléletű történeti adatsorokkal foglalkozó művekkel,⁷ ám eltér a hasonló témával foglalkozó és statisztikai elemzéseket is alkalmazó történészek köteteitől (Tomka Béla, Szilágyi Zsolt).⁸ Azonban sem a szemléletmód és szerkezet nem kirívó a történeti demográfiában,⁹ környezettörténetben;¹⁰ a téma és a struktúra a néprajzban sem idegen.¹¹

Az, hogy a dolgozat középpontjában a területi egyenlőtlenségek vizsgálata áll, eleve behatárolja a felhasználható források körét, és így a vizsgálható kérdéseket is (a 18-19. század gazdaságtörténetének több kérdése nem, vagy csak részben kutatható e forrásbázissal). A többi forrástípus kizárása és a területi szemlélet dominanciája korlátozza is a következtetések relevanciáját. Megközelítésünk az ún. ESDA-típusú vizsgálatok körébe tartozik (Exploratory

³ A kartográfiai kidolgozottságú illusztráció több órás utómunkát igényel.

⁴ 27. és 46. l. Csak angolul, más számozással.

⁵ Szerverleállás-újraindításkor. Ez különben a digital humanities terjedésének egy olyan problémája, amire több figyelmet kell fordítani (pl. honlapmegszűnés okán tartósan elérhetetlenné váló hivatkozás).

⁶ Győri Róbert – Mikle György: „A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011”, *Tér és társadalom* 31, no. 3 (2017): 144–64.

⁷ Venyige, Róbert: *The Road From Serfdom: Essays in Economic Development and Property Rights*. 2022, Michigan, PhD-diss.

⁸ Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Bp. Osiris, 2012; Szilágyi Zsolt: *Az ismeretlen Alföld* c. műve a sok magasabb statisztikát igénylő számítás ellenére is „történetibb jellegű”. Vö. földrajzi PhD-értekezésének kéziratát és a történeti folyóiratban publikált eredményeinek szerkezeti különbségeit. Győri Róbert: *Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején*. *Korall* 7 (24–25): 231–250.

⁹ Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Budapest.

¹⁰ Rácz Lajos 2004: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. MTA Doktori értekezés.

¹¹ MTA doktori értekezés: Borsos Balázs 2011: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*. MTA Néprajzi Kutatóintézet.

Spatial Data Analysis),¹² melyet a geográfia és a történeti földrajz is egyre gyakrabban alkalmaz a „hagyományos” *data mining* térbeli dimenzióra fókuszált változataként. Lényege, hogy az alapkérdés felvetése után (itt: a területi egyenlőtlenség) a vizsgálatot a problémakör vizsgálatához választott forrás adottságai vezetik tovább, azaz azt nézik meg, a forrás milyen kérdésekre tud válaszolni. A forrás vizualizálása pedig felvethet olyan kérdéseket, melyek hagyományos statisztikai analízis során nem merülnek fel, illetve a generálható háttér adatok (pl. lejtés, kiettség, magasság, vizektől, utaktól stb. való távolság) maguk is újabb vizsgálati szempontokat jelentenek, javítva magának a forrásnak az elemzési dimenzióit (nem pontosságát). Mindez magyarázza, hogy miért a módszertani s miért nem az elméleti keretek állnak a dolgozat központjában.

Ebből az is következik, hogy dolgozat koncepcionális vázlata, szerkezete, hamarabb volt kész, mint az egyes tanulmányok, melyek csak követték e struktúrát. Felteszem, Egry Gábor opponensem részben a fentieket érti „elhibázott döntésnek” a dolgozat szerkezete kapcsán (a táblázatok és térképek kapcsán felvetett formai meglátásai és deskriptív elemzések unalmassága mellett). Noha az egyes fejezetek között valóban vannak publikáltak,¹³ de a társszerzősek hivatkozásra kerülnek (nem a bevezetőben, hanem az adott alfejezetnél).¹⁴ Egyetértek abban, hogy a dolgozatnak jót tett volna egy olvasószervező ellenőrzés (jóval több hiba van az opponensek által jelzettél: táblázatok egységesítése, kimaradt irodalmak, stb).

A tömeges adatkiértékelésen alapuló munka végcélja a fejlettség és egyenlőtlenség több időmetszetben való mérésével a centrumok és perifériák azonosítása, statisztikai jellemzőik és stabilitásuk – 18-19. századi történetük – vizsgálata.¹⁵ Mivel a 18. századra finom felbontásban sem a GDP, sem a többdimenziós HDI nem rekonstruálható, szükségessé vált ezek lecserélése finomabb felbontást lehetővé tevő, több dimenziót tömörítő és hosszabb időtartamra alkalmazható kompozit mutatókra. Bár az értekezés az Angus Maddison, Leandro Prados de la Escosura, Branko Milanovic és J. G. Williamson ill. a „Great Divergence” kora körül kialakult kvantitatív-ökonometrista irányzat elképzeléseire¹⁶ kíván reflektálni a mai, egyoldalú fejlettség-

¹² International Encyclopedia of Human Geography, 2009, p. 683-690.

¹³ A 2. kötetben a 4. 5. 6. fejezetből máig egy sor nem került publikálásra, 8.5. fejezet szintén az értekezés benyújtásakor, a 2k. 1. fejezet a kutatási előzményül szolgáló több mint 300 oldalas 2018-as területi egyenlőtlenségi kötetünk szintetizáló összefoglalása, az 1.3. fejezet egy korábbi fejezet rövidítése. Lényegében 2., a 3. és 7. fejezetben találhatók korábban publikált tanulmányok. A 2. fejezet ugyan régebbi kutatáson alapszik (klaszteranalízis), de pl. a 2.1. fejezet integrálása nélkül a 4.8. és 4.9. fejezet 1880-ra vonatkozó publikálatlan összehasonlító vizsgálatai értelmetlenül lógnak a levegőben. A 2.2. fejezet a dolgozat benyújtásakor nem volt publikált (a társszerzői munkamegosztás jelezve a 153. l-j-ben). A 3.1.1. fejezet első 14 oldala például 3 korábbi (azonos témát, a kisbirtok és nagybirtok termelékenységét eltérő mintaterületen és korszakokban körüljáró) tanulmány összefoglalása, az utolsó 10 oldala egy korábban publikált könyvfejezet rövidített változata, melynek másik fele egy későbbi fejezetben bukkan elő. Az 1. kötetben már megjelent 2. 3. és 4. fejezet is jelentős változtatásokon ment át: a 4. fejezet mintegy kétszer olyan hosszú, mint a Magyar Gazd. Tört. Évkönyvben publikált változata. A 3.6, 4.5. fejezetek a dolgozat leadásakor publikálatlanok voltak, miként a teljes 5. fejezet is (azóta mind megjelent).

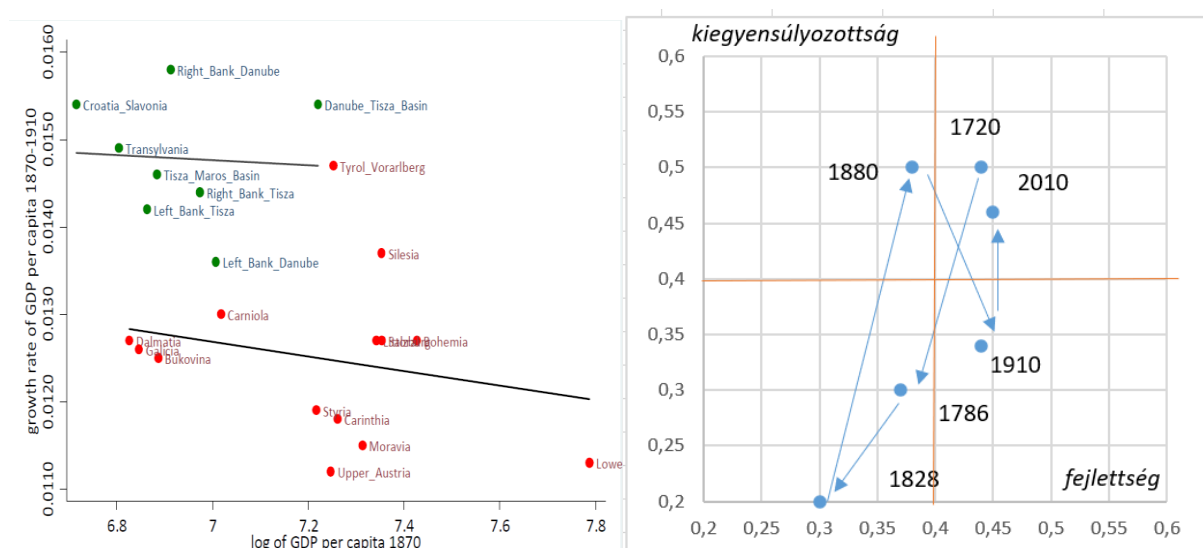
¹⁴ A 8.2. fejezet 2 korábbi tanulmány egyesített-rövidített-átrf változata (362. l-j), a 8.3. fejezet (377. l-j), és a 8.4. fejezet ugyancsak (381. l-j, 2 tanulmány kombinálása). A 8.5. fejezet kiadatlan angol nyelvű bécsi konferencia előadás magyar fordítása. Az 1. kötetben a 3.4., 5.12. és 6.3. fejezetnél szintén lábjegyzet utal az alapul szolgáló tanulmányra, a Mivel a 10 éves kutatás állami támogatásból valósult meg, az eredmények folyamatos publikálása természetes volt.

¹⁵ Az egyenlőtlenségeket destabilizáló tényezőnek tekinti magas fejlettség mellett is Esteban-Ray, 2008; Horowitz, 1985.

¹⁶ Allen, Robert C. 2001. „The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War.” *Explorations in Economic History* 38: 411-447; François Bourguignon, and Christian Morrisson, “Inequality Among World Citizens: 1820–1992,” *American Economic Review* 92, no. 4 (2002): 727–44. Alam, M. Shahid. 2006. „Global Disparities Since 1800: Trends and Regional Patterns.” *Journal of World-Systems Research* XII, 2: 37-59. Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Peter

koncepció visszavetítésére vonatkozó kritikájával, nem célja a nemzetközi összevetés (indikátorunk erre nem alkalmas). Kaposi Zoltán a szemléletet a magyar történetírásban kuriózumnak tekinti, a mai adatsorokon alkalmazott módszerek 18-19. századi adaptációját sikeresnek értékeli, megállapítva, hogy a területi különbségek vizsgálatához választott és a forrásadottságokhoz igazított módszerek adekvátnak tekinthetők, a módszertani sokoldalúság nem öncélú tobzódás. Kövér György elismeri, hogy a „nemzetközi történeti irodalomban is ritka az egyszerre finom felbontású és nagy területre, valamint hosszú időtartamra fókuszáló kutatás”.

Mind a fenti bekezdés, mind az ESDA szemlélete alapján az értekezésben említett több (történész szemmel talán érdekesebb, relevánsabb) kérdés járulékos elemnek tekinthető (a kisbirtok és nagybirtok hatékonyságának vizsgálata; a jobbágyfalvak és zsellérfalvak mai perifériákkal való kapcsolatának feltárása, stb.) a területi egyenlőtlenség mérőszámainak megalkotásához vezető úton. Szeriális forrásaink tartalma ugyanis különböző mélységű reflexiókra adott lehetőséget ezen specifikus kérdések esetében.

BALRA: GDP-ORIENTÁLT MEGKÖZELÍTÉS (STÖLLINGER, ROMAN 2016: *Economic Growth in the Habsburg Monarchy 1870–1910: Convergence, Catching-up, Confusion*).¹⁷

JOBBRA AZ ÉRTEKEZÉSBEN ALKALMAZOTT MEGKÖZELÍTÉS: relatív fejlettség (SEM, kompozit indikátor alapján, a többi település aktuálisan legfejlettebb településéhez mért fejlettsége) a vízszintes tengelyen; a települések legfejletlenebb és legfejlettebb 25%-a relatív fejlettségi értékeinek hányadosa a függőleges tengelyen

TÁBLÁZATOK

Ami a formai, szerkezeti meglátásokat illeti, az Egry Gábor által fárasztónak ítélt „adathalmazok minden egyes cellára kiterjedő leírását” elég hamar feladtam. A fenti hozzáállás a „nem előre definiált” csoportokat kreáló klaszteranalíziseknél figyelhető meg (hiszen esetünkben nemcsak az a fontos, hogy pl. az Alföld kirajzolódik, mint önálló régió, hanem az is cél, hogy beazonosítsuk a distinktív tényezőket, melyek a tucatnyi más régiótól megkülönböztetik – mindegyiktől más-más, és nem gyakorlott szemnek nem evidens, hogy olvasandó egy táblázatos klaszteranalízis, szemben pl. egy dendrogrammal). Az előre definiált csoportok (vallás, etnikum, jogállás)

Foldvari, and Bas van Leeuwen, “The Changing Shape of Global Inequality 1820-2000; Exploring a New Dataset,”. *Review of Income and Wealth* 60, no. 2 (2014): 279–97; Angus Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*. (Paris: 2001).

¹⁷ <https://wiiw.ac.at/roman-stoellinger-economic-growth-in-the-habsburg-monarchy-1870-1910-convergence-catching-up-confusion-dlp-3961.pdf>

esetében is részletes a különbségek (csoportátlag, szórás) leírása, hiszen a csoporthomogenitás és a csoportra jellemző átlagérték azt mutatja meg, hogy a kor által rájuk ragasztott címke mennyiben differenciál valójában (lehetséges, hogy a református szokások mások, mint a katolikusok, de ezek megjelenése a gazdasági-demográfiai mutatókban nem szükségszerű).

Az 5.28. táblázatban a három számoszlop egyikében 30 eset helyett valóban csak 29 kerül feltüntetésre (ok: „holtverseny”, term. törés), azonban az 5.29. táblázat esetében nem 29, hanem 32 eset van. Valóban van olyan mondat is, amely olyan adatra hivatkozik, mely közvetlenül nem szerepel a hivatkozott táblázatban (az említett 156. oldalon). Azonban az Egry Gábor által felhozott másik táblázatban szerepel az agrárfoglalkoztatottak és ipari foglalkoztatottak aránya, melyből könnyen kiszámolható a komplementer halmaz, a szövegben szereplő tercier (indirekt következtetés). Ugyanígy a táblázatban említett 15%-50% és 15% alatti szántóarányú nagybirtokról is könnyen belátható, hogy ezek a szövegben említett erdő és legelő dominanciájú nagybirtokokkal azonosíthatók.

Ellenőrizve az Egry Gábor által kifogásolt és újraszámolt 4.9. táblázat értékeit (2k. 221.) a különbség oka nem számítási hiba, hanem formai: az excelben használt alapbeállítás következményeképp az értékek 2 tizedesjegyre kerekítve kerültek át a szövegtörzsbe, miközben az excel viszont a valós, sok tizedesre megadott számértékkel számolta a hányadost ezért a néhány százados eltérés. Egyetlen osztás elvégzése után sem tapasztaltam szignifikáns, nem kerekítésből eredő eltérést, mely megváltoztatta volna a trendeket, következtetéseket.

ANGOLSZÁSZ STATISZTIKAI SZAKKIFEJEZÉSEK

Valóban kényelmetlen az olvasó számára, ha angolul találkozik nagy mennyiségű statisztikai fogalommal. Előfordult, hogy az indikátorok neve maradt angol (pl. 8.6. táblázat). Az alapparaméterek (pl. átlag) kivételével azonban nem jellemző, hogy a statisztikai kifejezéseket lefordítják, mert gyakran nincs magyar megfelelőjük (enter-módszer, a standard béta, eigenvalue, Rotated Component Matrix), vagy fordításuk nem jelent segítséget. Az indikátoroknál egy magyar fordítás már inkább elvárható, az említett példánál ez elmarad (a jelenség hátterében az áll, hogy az eredeti címke végérvényes törlése, vagy akár egy karakternyi módosítása is a szoftveres parancs újrafuttatását akadályozza, vagy beazonosíthatatlanná teszi az adatsorból kiszűrt, külön tárolt részhalmazokat).

HISTORIOGRÁFIA ÉS MÓDSZER

A historiográfiai megjegyzések kapcsán Scott M. Eddie „magyarosítása” annak köszönhető, hogy nem csak hogy a magyar történetírás gazdasági problémáival foglalkozott, de tanulmányait magyar társszerzőkkel (is) jegyezte, magyarul is olvashatók.¹⁸ „Ami köztudott az igaz is? Bevezetés a kliometrikus gondolkodás alapjaiba” c. munka nemcsak hogy máig a legérthetőbb kliometriai tárgyú írás magyarul, de az itt boncolgatott problémák a magyar (gazdaság)történet meghatározó, problémakörébe tartoznak.¹⁹ Opponensemnek a bevezetés kapcsán abban is igaza van, hogy a kliometria és kvantitatív történetírás Magyarországon már az 1970-es években

¹⁸ Puskás Júlia - Eddie, Scott - Lánc Margit: „Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára” Történelmi Szemle 20 (1977): 315–28. és Eddie, Scott – Hutter Ingrid – Székely Iván: „Fél évszázad birtokviszonyai” Történelmi Szemle 32, no. 3–4 (1990): 301–57.

¹⁹ Eddie Halmos Károlyra is nagy hatással volt.

is jelen volt (másutt így is szerepel a szövegben), de Perjés Géza 1974-1978 közti kísérletei azt jelzik, hogy elképzelései akkor még meghaladták a hazai számítógépes kapacitásokat. Kolossa Tibor és Puskás Júlia szerepeltetésénél talán a kliometria alá történő besorolásuk pontatlan,²⁰ de 1978-as számítógépes adatbázis-építésükkel és kiértékelésükkel élen jártak a kvantitatív vizsgálatok implementálásában.²¹

Ezeknél sokkal fontosabb az a sajnálatos hanyagság, hogy a Kövér György által jelzettnél jóval több, mintegy tucat szakirodalmi tétel maradt ki a bibliográfiából, melyeket ugyancsak korábbi tanulmányokon keresztül le lehet „nyomozni”, miként tette ezt Kövér György Balla, vagy Für Lajos esetében. Kimaradt a disszertációban 47-szer említett Williamson 1965-ös alaptanulmánya is, így téziseit Gyuris F. és Nemes Nagy J. hivatkozásain keresztül ismeri meg az olvasó.²² További (opponenseim által nem jelzett) hiba, hogy az egyik ábra évszáma, egy másiknak a jelmagyarázata hibás, egy harmadik diagramnak pedig a végéből maradt le egy darab az átméretezés során. Balla és Für kapcsán abban is igaza van opponensemnek, hogy jobb tanulmányokat is találhattam volna a kérdéskör vizsgálatához, melyhez Nagy Mariann és Eddie olvasása közben jutottam – így került be Eddie alapján a pontatlan „Szekfű és követői is”.²³

Kövér György kérdésként veti fel, hogy vajon mi lehetett az oka, hogy elmaradt Benda 1973-as történeti statisztikai adattárának²⁴ feldolgozása? Ha csak térképészeti szempontból nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy az 1970-es években a (kiadott) táblázatos megoldás a korban gyorsabb és olcsóbb volt, ha azonban a statisztikai kiértékelés elmaradását nézzük, akkor a Perjés Géza kutatásai esetében joggal hivatkozott számítástechnikai korlát nem lehet valós (kb. 100 entitás versus 2200). Felvetődhet a források megbízhatóságának kérdése is, az Agrártörténeti Szemle lapjain azonban Benda 1974-ben kedvező kritikát és ösztönzést kap,²⁵ az 1978-79-es Granasztói-Benda vita kimenetele pedig módszertani oldalról sem indokolja az adatpublikálás vagy kiértékelés abbamaradását. A kérdésre tehát további kutatás nélkül nem tudok választ adni, azonban az értekezésben reflektálatlanul maradó, s elsősorban a kvantitatív módszer adekvátsága körül kibontakozó Benda-Granasztói vitára azért érdemes pár gondolatot szólni, mert az a kvantitatív történetírással szemben távolságtartó történész számára máig referenciapont lehet, s vélhetőleg sokan ugyanazon kérdéseket fogalmaznák meg, mint Granasztói György tette. Mivel értekezésem nem foglalkozik azzal, hogy célszerű módszer-e szeriális források kvantitatív kiértékelése (az elmúlt 50 év nemzetközi szakirodalmi tapasztalata alapján kanonizáltnak tekintve azt),²⁶ érdemes kitérni az akkori kritikai elemek és az értekezésben alkalmazott módszerek viszonyára. Az a felfogás nem változott az elmúlt 50 évben,

²⁰ Ha úgy értelmezzük, hogy a kliometria magasabb statisztikai módszereket alkalmaz.

²¹ Ti. van olyan kvantitatív tanulmányuk, mely érdemben előrevitt egy gazdaságtörténeti vitát. Kolossa Tibor – Puskás Julianna (1978): Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonostípusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 20 (3–4): 444–480

²² Lásd a 2.11. ábrát.

²³ A Balla 1935: 215. kapcsán megjegyzendő, hogy (e kérdéskörhöz kapcsolódóan Móricz Miklós és Kerék Mihály tanulmányait párba állítva) – a nagybirtokon és kisbirtokon élők életkörülményeit az 1897-es és 1935-ös gazdacímtárak és népszámlálási adatok alapján elemző soktényezős vizsgálatunk alapján – nem igazolható Balla 215. o-n tett sommás megjegyzése.

²⁴ Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. (Számok és Történelem 1.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

²⁵ Agrártörténeti Szemle 1974. Beszámoló Benda Gyula könyvének vitájáról, 544-545.

²⁶ Vö. Egry Gábor megjegyzése a gyenge elméleti keretokről a kvantitatív-ökonometrista történetírás eredményeinek 1. kötetbeli részletes historiográfiai elemzése, az angol történeti földrajz és az Annales kvantitatív módszerekhez való hozzáállásának vizsgálata és a maddisoni-williamsoni irányvonal részletes kritikája ellenére (a Williamson-hipotézisre és a világgazdaság ciklikusságára még visszatérünk).

hogy az így születő „leíró” jellegű modelleket nem lehet a kutatás végcéljának tekinteni”,²⁷ abban sem, hogy a módszer célja, hogy „tudományos gondolkodásunkat ilyen esetekben formálisabbá, fegyelmezettebbé tegyük”²⁸ – elkerülve a generalizálás hibáját. A lokális érvényességű eredmény extrapolációja, mint hibaforrás (amit Granasztói is felhoz Kassa 11 főre kalkulált háztartásai kapcsán), jelen disszertációban nem valószínű, hiszen az általunk használt országos adatsorokra a reprezentativitás hiánya nem áll. Ugyanígy pozitív válasz adható arra a kérdésre, hogy egyáltalán szükség van-e a kvantifikációra (az eredményeket sokkal egyszerűbb úton is el lehetett volna érni?);²⁹ az értekezés támaszkodik a legegyszerűbb statisztikai módszerekre is, öncélú módszertani tobzódás nem jellemzi. A kvalitatív adatok módszertanilag kifogásolható kvantifikálására sem kerül sor³⁰ (Benda a társadalomszerkezet és pl. a vallásos érzés számszerűsítését hozza túlzásként).³¹ Granasztói számára az a fogeli álláspont is gyanús, miszerint „a történésznek egyenleteket kell használnia, a közvetett mérésekhez függvénykapcsolatokra van szüksége azok között a dolgok között, amelyeket a kutató meg akar mérni, valamint azok között a dolgok között, amelyeket meg tud mérni”³² – ami, ha mélyen belegondolunk azt is jelenti, hogy akkor *ab ovo* el kellene vetnünk pl. Schulze vagy Maddison vagy Good, stb. (korántsem egybevágó) GDP-számításait 1870-1910-re (hiszen nincs mért GDP-komponens adat ekkor). A disszertáció mégis összhangban marad a Granasztói-féle minimummal, hiszen végig mért (persze, lehet, hogy hibás) adatokra támaszkodom a GDP megkerülése érdekében általam kreált kompozit mutatóval. A kvantitatív módszer alkalmazhatóságát illetően alapvetően Benda – a 18. századra vonatkozóan is – pozitív attitűdjével értek egyet.³³ Kérdés azonban, hogy az országos fedettséget biztosító kvantitatív jellegű források megbízhatósága is eléri-e azt a szintet, amit más forrástípusoké, vagy a lokális adatsoroké. A területi diverzitás mérésére ugyanis országos lefedettséget biztosító adatokra van szükség.³⁴ Az országos szeriális források használata megoldja a kvantitatív módszerek egyik peremfeltételének, a reprezentatív mintavételezésnek a problémáját, cserébe viszont limitálja az elérhető időmetszeteket (nincs folytonos idősor) és a több időpontból származó adathalmazok közti koherenciát. Az is igaz viszont, hogy léteznek olyan statisztikai módszerek mellyel a források feljavíthatók, az abszolút számértékek szisztematikus, de akár véletlen hibái

²⁷ Granasztói György: A történész és a mérés — egy modell korlátai. *Történelmi Szemle*, 1978/2: 327. Nincs is ilyen a disszertációban, még a SEM sem automatizálható adathiány miatt, hanem éppen történészi döntésen alapszik az okozó és tükröző tényezők szétválasztása, a fejlődést elősegítő és gátló tényezők azonosítása – ezért is bocsátkozunk hosszas elméleti és forráskritikai fejtegetésekbe az egyedi indikátorok kiválasztásánál.

²⁸ Granasztói 1978: 326.

²⁹ Uo.

³⁰ Pl. Rácz Lajos MTA doktori értekezése részben Réthly kvalitatív adatainak skálázásán alapszik. Vályi esetében kísérletet tettem erre, de ez nem épült be az értekezésbe.

³¹ Benda Gyula: Kvantifikáció és történelem. (Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés- egy model korlátai” című írásához). *Történelmi Szemle* 1979/1. A modern ökonometriában az a tapasztalat, hogy inkább olyan matematikai módszereket fejlesztenek ki, ahol többféle adattípus együttes kezelése is lehetséges. Ilyen a SEM is.

³² Granasztói 1978: 328. Tehát Granasztói ezzel különbséget tesz kvantifikáció és kliometria között (ökonometria, többváltozós statisztika), Benda általában véve beszél kvantitatív történetírásról, mindkettőt beleértve.

³³ „A XVIII-XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet által felvetett történeti problémák megoldásához a kvantifikáció nélkülözhetetlen”. „Nem egyedül a kvantitatív történelem kénytelen korlátozott számú tényezőt vizsgálni, hanem a hagyományos történetírás sem tudja valamennyi meghatározót figyelembe venni.” Benda 1979: 108.

³⁴ Az országra jellemző („átlagos”) vonások megragadása véletlenszerű (vagy szabályosan ritkított) mintavételezéssel is lehetséges ugyan, ám a disszertáció vizsgálati tárgyát képező regionális különbségek már nem (vö. Konkoly-Gyuró É. – Balázs P. 2016: Erdőborítás-változás a kárpát-medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. *Erdészettudományi Közlemények*, 79-97. és Konkoly-Gyuró Éva – Balázs Pál 2018. A történelmi Magyarország területhasználatának és felszínborításának változása a dualizmus korában. *Történeti Térinformatikai Tanulmányok* 9. https://gistory.hu/docs/TTT-9_KGYE_BP.pdf)

csökkenthetők (területi aggregálás, adathiány átlaggal való helyettesítése, kvalitatívvá tétel – intervallumskálás, normalizálás, stb.).

Benda szerint „a kvantifikáció *legfőbb* érdeme, hogy számos korábban megfogalmazott állítás ellenőrzése, megcáfolása vagy bizonyítása válik lehetővé” (ezt Dányi D. már 1962-ben említi!), amit opponensem is megismétel, sőt a disszerens is a módszer *egyik* hozzáadott értékének tekint (1k. 7.o.). Benda a történettudományon belül definiálta a kvantitatív történetírás szerepét, azonban fontos ezt kifelé is artikulálni. Abból kiindulva, hogy a történeti adatok, a kliometrikus „módszer eredményeinek értelmezése is döntően történészi feladat”,³⁵ ezt nem történészek kezébe átadni a kvantitatív módszerektől való idegenkedés miatt, szakmai önfeladással, elszegényedéssel egyenértékű, mert egy geográfus vagy közgazdász forráskezelése merőben más. Meglátásunk szerint az értekezésben alkalmazott területi szemlélet amellett, hogy a mikroléptékű kutatások számára is hasznos fogódzót, referenciapontot ad,³⁶ kilépési lehetőséget jelent a transznacionális történetírás és az „applied science” felé egyaránt (a területi tervezésben az útfüggőség szerepének beemelésével, ill. a téma iránti nemzetközi fogadókészség miatt).

FORRÁSOK, MEGBÍZHATÓSÁGUK, KORRIGÁLHATÓSÁGUK

Bár a KSH az utóbbi években sokat tett annak érdekében, hogy a 19. századi statisztikai adatokat ne tekintsük megbízhatatlanabbnak a 21. századiaknál (hazai GDP utólagos visszaminősítése, szegénységi küszöb váratlan megugrása), a problémát nem kívánom relativizálni, hiszen nem a 18-19. századi adatok megbízhatósága növekedett, hanem a 21. századiaké romlott.

Opponenseim jól látják a dolgozat során a források használhatóságának korlátaival, valamint interpretálásukkal kapcsolatban felmerült és az általam különböző statisztikai transzformációkkal – több-kevesebb sikerrel – kezelni kíván problémákat. A disszertációt a kiadott, nem pedig a publikálatlan források dominálják (kivétel többek közt³⁷ az 1786-os kancelláriai összesítés), a kiadás azonban nem mindig befolyásolja kedvezően az adatminőséget (pl. Fényes és Acsády). Kövér György a 18 és 19. századi források összekapcsolhatósága érdekében szerencsésnek tartotta volna az 1828-as összeírás feldolgozását. Ennek az 1780-1880 közötti túl nagy száz éves periódus (melyet Kaposi Zoltán is kritikával illet) felezése mellett az az előnye is lett volna, hogy szerkezete révén jól összehasonlítható az 1786-ossal (miként egymással szintén jól összevethető 1880-1900-as és 1910-es adatsor 15 közös indikátorral), de az 1865-ös és 1880-as adatsorral is, mivel pénzben kifejezett agrárjövedelmet is tartalmaz.³⁸ Sajnos hiába használták az 1828-as összeírást korábban többen is (Bácskai Vera, Telegdy Álmos), olyan adatbázishoz, mely mind a 10 ezer (Erdély nélkül) településre konzekvensen ugyanazon adatokat tartalmazta volna (máig felhasználható formátumban)³⁹ nem sikerült hozzájutnom. A Telegdy Álmostól kapott, általunk felkódolt adatbázis 5700 települést tartalmaz – ami statisztikai

³⁵ Granasztói 1978: 326.

³⁶ Lásd Buzgó Gábor GIS-alapú és gazdasági problémákra kvantitatív módszerrel válaszoló PhD-értekezése (2025) Nagyléta környezetének társadalmi-gazdasági viszonyairól; Mérés Anna OTDK-dolgozata (2025) a lokális és országos szeriális források adatainak különbségéről és az időbeli változások mérésének nehézségeiről.

³⁷ Noha nem eredeti forrás, hanem „átírat”, ide sorolható a Perjés által gyűjtött 1728-as összeírás anyaga (levéltári, nem publikált állag), valamint az 1720-as Regnicolaris Conscriptio nyomás- és termékenységi adatai, mert azt Acsády (1896) nem közölte.

³⁸ Ráadásul tartalmazta az állatállományt, amit a többi nem.

³⁹ Ez pl. Perjés 1728-as adatainál sem volt így, újra kellett gépelni a lyukkártyás adatokat

vizsgálatokhoz ugyan már reprezentatív lehetne, ha nem jellemezné meglehetősen rossz területi eloszlás és hektikus adattartalom –, de vizualizációra és a többi időhorizonttal való összevetésre nem volt alkalmas. Az MNL OL a településsoros összesítéseket tartalmazó Generalia táblákat csak 2023 táján tette közzé olyan formában (hiányosan, mint feldolgozásuk közben kiderült), hogy az adatbázisban történő rögzítésük viszonylag gyorsan, kis erőforrással (egy év alatt) kivitelezhető legyen. Mivel az erre benyújtott pályázat csak 2025-ben nyert,⁴⁰ így az értekezésben nem kaphatott szerepet az adatsor (azonban azóta statisztikai elemzése megkezdődött).

18. század eleji szeriális források felhasználhatósága kapcsán osztom Faragó Tamás álláspontját, hogy noha ezek csak a valóság egy szeletét tükrözik (rurális jellegűek), minden hibájuk ellenére vétek lenne nem foglalkozni velük, hiszen a korszakra vonatkozóan az ország egész területére kiterjedő, egységes szerkezetű és egyidejű forrásból kevés van.⁴¹ (Máshol még kevesebb). Még akkor is, ha a kortársak számára is nyilvánvaló volt hibájuk (1715, 1720): ezért kellett a soron következő felmérés 1728-ban,⁴² mely sajnos nem maradt fenn az egész országterületre. Az 1720-as és 1728-as Regnicolaris conscriptio-k közötti jelentős különbségek miatt a 18. század eleji összevetést idősoros összevetésben csak korlátozottan használtuk (pl. a SEM-vizsgálat is csak 1786-tal kezdődik). Az adott korban érvényes differenciáltság illusztrálására már inkább: az ui. nem tagadható, hogy a 18. századi anyagokat pontatlanságuk ellenére az államigazgatás ténylegesen, referenciaként használta, gondoljunk a dikák regionális újraosztása feletti országgyűlési vitákra a 18. században (vö. 1k. 1.1. és 1.2. ábrák).

Az, hogy mennyire reprezentál egy korszakot egyetlen év forrása, természetesen vitatható. De kiindulva a 18. századi államapparátus fejlettségéből (összevetve az 1910-essel) és egy összeírás erőforrás-igényességéből, bizonyos, hogy ezek a felmérések (1720, 1785, 1828) azért és akkor készültek el, mert egy társadalmi-gazdasági problémára kellett reagálni (olykor megkésve, a Conscriptio Czirakyna esetében). A prestatisztikus korban egy országos szinten kivitelezett összeírás sokkal jelentősebb, mint a 20. században.

A hitelesség kérdését tovább lehet boncolgatni, ha összevetjük a településsoros összesítéseket a települési adatokkal, vagy a megyei lélekösszeírásokkal. Módszertani szempontól kezelhető a probléma, amíg szisztematikus, az egész adathalmazon érvényesülő problémáról van szó. Komolyabb gond, ha egyedi, és ugyanakkor nagyszámú hibáról van szó: pl. egyes megyékben máshogy értelmezték a központi kérdéseket. Tetézhajjuk a hibaforrásokat a digitális rögzítő által elkövetett hibákkal (Szilágyi Zsolt szerint az 1910-es adatbázisban 3% körüli volt a hiba első javítási kört megelőzően).

A statisztikai kiértékelés szemszögből nézve a több adat a vizsgálat nagyobb megbízhatóságát eredményezi (ami nem azonos az eredmények nagyobb pontosságával). Az adatok vizuális interpretálása másik kérdés. A vizualizált hiba ui. szemet szűrő – de ez hordozza a továbblépés lehetőségét: az adatsor megtisztítását, illetve egyes területek mélyebb megkutatását. A hibák

⁴⁰ Mintegy 600 000 forintból sikerült berögzíteni az összes adatot április végére Dr. Veresegyházi Béla segítségével. Az MNL OL AI-alapú ajánlata ugyanezért az összegért 300 település feldolgozását ígérte.

⁴¹ Faragó Tamás 1996: Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Vizi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár, Budapest, 100.

⁴² Szepes megye a telki állományú szántóinak 40%-át tagadta el 1720-ban.

csökkentésére Faragó Tamás a települési adatok magasabb hierarchiaszinten történő aggregálást javasolta. Aggregálás esetén viszont lehetetlen nem-quantifikálható tényezők, mint felekezet, nyelv vagy jogállás alapján megvizsgálni ezen területi entitások sajátosságait. Ezért a vizualizálás során az intervallumba sorolást (relatív skálázást) alkalmaztuk a folytonos skálázás helyett (az intervallumhatárok megállapítása ugyancsak kutatói döntés, szubjektív). A kompozit indikátorok alkalmazása is csökkent a hiba nagyságát (kicsi az esélye, hogy pl. 10 indikátor esetében mindig kizárólag a somogyi adatok rosszak). Kontrollálási lehetőség a vizsgálatok többszöri újrafuttatása (más adatsorokkal vagy más módszerekkel – ún. robusztussági vizsgálat; ez azonban egyedi változókon nem kivitelezhető, csak kompozitokon).⁴³ Bár nem javít a forrásadottságokon, de a forrás felhasználhatósága szempontjából kedvező kimenet, hogy a 18. században rendelkezésre álló kevesebb indikátor nem rontja a kompozit a vizsgálatok megbízhatóságát (keves és több indikátor esetén is hasonló az összesített kép). Szintén a 18. századi adatszerkezet viszonylag szerencsés voltát erősíti, hogy a statisztikai vizsgálatok szerint elég sok a független változó közöttük (a faktoranalízist a 18. században nem ismerték, tehát az „összeírók keze volt szerencsés”, ill. jól látták az állam számára fontos tényezőket). Röviden, az országos kitekintésű statisztikai adatsorok nem megbízhatatlanabbak, mint bármely más forrás, a kérdés, hogy ez kimutatható-e, és ha igen, hogyan minimalizálható a hiba. Az elmúlt ötven év módszertani fejlődése ez utóbbit lehetővé teszi („technikai forráskritika”), a források megbízhatóságán viszont nem lehet javítani.

A fentiek alapján Kövér Györgynek igaza van abban, hogy mindenképpen megpróbálom statisztikai szempontból használhatóvá tenni, (sőt mai szempontok, fogalmi kategóriák szerint értelmezni a 18. században egyáltalán nem mai célokra és más kategóriák alapján készült) adatsoraimat, ami kockázatokat rejt. Viszont a fentiek alapján világos az is, hogy ennek tudatában lévén óvatosan igyekeztem eljárni. Míg egyes fogalmak, jelenségek kapcsán az *egyedi* indikátorképzésnél valóban érezhető a mai szempontrendszer megjelenése az interpretáció során, de ez nem jelent kritikátlan adaptációt;⁴⁴ a kompozit fejlettségi mutatók kapcsán pedig kifejezetten tartózkodtam a mai interpretációk visszavetítésétől (az indikátorok eltérései miatt nem is lett volna lehetséges), helyette az adott kor fogalmai szerint értelmeztem a fejlettséget.⁴⁵

Kövér György nemcsak a forrás mindenáron megszólaltatására, saját célokhoz formálására irányuló túlzottan pozitív attitűd kapcsán ad kritikai észrevételeinek hangot (lásd zselléresedési index lejjebb), de a forráskritika „nem teljes erélyessége” kapcsán is. Kritikája egyik kulcseleme a mértékegységek bizonytalansága két összeírás összevetésekor, sőt, akár egy összeíráson belül

⁴³ 1880 és 1910 esetében a SEM kompozit jóléti indikátora és a 15-15 közös indikátor alapján kirajzolódó mintázat 0,5 feletti korrelációs koefficiens mutatót, ami arra utal, hogy mindkét módszer hasonlóan fogja meg a perifériákat. Tehát, ahol nincs lehetőség e két vizsgálat párhuzamos futtatására, ott jó eséllyel kiválthatja az egyik a másikat. Az 1750-es erdélyi összeírás nagyszámú és gazdasági oldalról jobban értelmezhető indikátorai alapján kirajzolódó kompozit kép nagyon hasonlított az 1720-as, de jóval kevesebb változó segítségével előállított kompozit képre, azaz ez utóbbi minden hiányossága mellett e tekintetben viszonylag megbízható (és így az egész országra kiterjesztett 1720-as vizsgálat is használható).

⁴⁴ Épp ennek veszélyére hívom fel a figyelmet a közgazdászok ökonometriai szemlélete kapcsán. Például 1910-ben az időségek magas arányát egészen másképp kell értelmezni, mint 2010 esetében: az előbbi esetben a jólét (egészség), az utóbbi esetben az előregedés (keves munkaerő) jeleként. A gyerekarány 1785-ben köszönőviszonyban sincs a mai fogalommal.

⁴⁵ Az általunk használt kompozit mutató kialakítása Justi, Sonnenfels és Hörnigk elképzelései alapján történt, akik azt feltételezték, hogy nemcsak a sok, de a boldog (náluk: materiálisan gyarapodó) alattvaló is az állam hasznát szolgálja. Ebből következően a robot nagyságát és a földesúrnak adott ajándékok mértékét a fejlettség szempontjából negatívan értelmeztük (miközben mindkettő növeli a GDP-t), hiszen az állami bevétel nagyságát legfeljebb csak közvetve befolyásolta, az alattvalói jólét viszont direkt módon.

is, a másik a fogalmakra vonatkozik (lásd lejjebb). A forráskritikához általában: a Vályi-féle háromkötetes mű feldolgozása során több mint ezer települést távolítottam el, mint korábban senkinek szemet nem szűrő duplumot. Az 1865-ös kataszteri összeírás többszáz nyomdahibás adatát javítottuk logikai úton. A jóval modernebb szemléletben, táblázatosan, egységes szerkezetben készült 1910-es népszámlálási kötetekben is vannak sajtóhibák, de sokszor nem dönthető el, hogy a járási összeg a hibás, vagy a településsoros adat.

A Kövér György által a „fogalmi tisztaság feláldozása” kapcsán konkrétan emlegetett „zselléresedési index” a telkes jobbágyságok összeírtak között mért részesedésének változása alapján került bevezetésre: mivel nem volt ekvivalens a zsellér-fogalom a három általunk használt 18. századi összeírásban, ezért a zsellérek arányát, számát nem lehetett erre a célra használni (pl. a subinquinini szisztematikusan hiányzik 1720-ból). Nem arról van szó tehát, hogy miután a disszerens miután megállapítja a zsellérség vagyoni helyzetének és megélhetési módjainak sokszínűségét, ezt minősíti szisztematikus hibának (az opponensi vélemény így is értelmezhető), hanem a hibát egy jogi kategóriára vonatkoztatom (a házatlan zsellérre). A vagyoni helyzetről ui. semmilyen adat nincs a forrásainkban (és nem volt mindenütt ugyanannyi a szegény zsellér).

A zselléresedés „zsellérek nélküli” indikátora a fogeli közvetett mérés elvének felel meg, tehát létező gyakorlat. A mutató bevezetésére nemcsak a hozzá kapcsolódó történeti problémák (deklaszáció foka, életminőség) miatt volt szükség – hanem a közgazdaságtudományt és a geográfiát is érdeklő kérdés vizsgálatához, hogy a mai perifériák mennyiben kötődnek egykor jobbágyságok dominálta falvakhoz és mennyiben zsellérek (későbbi cselédek) dominálta településekhez: milyen a történeti gyökerük.⁴⁶

Kérdés, hogy mennyire megbízhatók az eredmények – eltekintve a véletlenszerű hibáktól, melyeket legfeljebb elsimítani lehet a fent említett módszerekkel (intervallum, területi aggregálás, stb.). Maga az index egy relatív aránypárból áll,⁴⁷ tehát nem lehet az eredményeket konkrét számértékként kezelni, csak nagyságrendileg (vö. színskála), hiszen eltérő alaphalmazhoz viszonyítom a telkes jobbágyságok számát, és sokszor emiatt irreális százaléktételek jönnek ki (pl. 70%-pontos csökkenés). Azonban mindaddig, amíg a hiba szisztematikus (azaz minden entitásra jellemző), ez nem okozza az egymáshoz viszonyított arányok eltolódását és nem teszi mérhetetlenné a változást:⁴⁸ a tendenciák kvalitatív módon mérhetők – csak az abszolút magnitúdó nem. Tehát az opponensem által említett körülmények valóban megnehezítik a konkrét mérést, de a „guesstimation” / heurisztikus módszerek a statisztika bevett eszközeinek számítanak.

Ide kapcsolódik opponensem egy másik meglátása is azzal összefüggésben, hogy a subinquinini 1720-as hiánya miatt a zsellérek kiindulási aránya eleve alacsonyabb az összeírtak között, tehát

⁴⁶ Az „innovációs kényszer” versus „látszólagos létbiztonság” szociális stratégiáinak összevetése a periferizáció folyamatában.

⁴⁷ összeírt jobbágyság1 / összes összeírt1 – összeírt jobbágyság2 / összes összeírt2.

⁴⁸ Nézzünk erre egy példát. Ha pl. „A” faluban $1/3x$ a jobbágyság aránya, „B” faluban $2/9x$ (ahol az x a nem teljes lakosságot jelentő összeírtak száma), egy másik időpontban pedig $1/6y$ és $3/9y$ (ahol az y is az összeírt lakosságot jelentő viszonyszám, nem azonos jellegében az x -szel, de nagyságrendben nem tér tőle), akkor x és y valós értékétől függetlenül is megállapítható, hogy az idők során B faluban növekedett a jobbágyság aránya (a száma nem, de arról nem is nyilatkozunk) – az „A” faluban mért változásokhoz viszonyítva! miközben a tényleges változás mértékét nem tudjuk (akár csökkent, akár nőtt számuk vagy a tényleges lakossághoz mért arányuk). Ugyanez vonatkozik pl. a birtokív-gazdaság problematikára.

az összeírás pontosságának javulásával csakis nagyobb lesz és ezt a természetes deklasszációs folyamatokkal összemosni nem szabad, ami természetesen igaz. Azonban az a mondatom, hogy (ha volt) elmozdulás a telkes jobbágyság irányából, az hosszú távon „nagyobb valószínűséggel történt a zsellérség irányába, mint a többi réteg felé”, ettől függetlenül is érvényes általános megállapítás. Csak nem derül ki, hogy a változás mekkora mértékben köszönhető a jobbágyság kezdeti túlbecslésének az 1720-as adatsorban és mekkora a tényleges birtokaprózódás. Azaz, nem pusztán arról van szó, hogy a két metszet közti különbségnek ilyen valószínűségi tendenciát „tulajdonítva beépítjük előfeltevésünket a mozgás irányába” (K.GY). Az 1728-as (megbízható) összeírás (11 megye 2200 települése alapján) megbecsülve (túlbecsülve) a subinquinii 1720-as arányát, a telkes jobbágyság 1720-as aránya a mért 82%-ról 75% alá esik, de ez még mindig magasabb, mint az 1767-es/86-os 65-66%, és az 1828-as 51%. Volt tehát országos szinten kimutatható, folytonos (és gyorsuló) változás.

Utólag átgondolva az időbeli változásokat bemutató összes kartogram esetében a tényleges számértékek helyett az átlagos, átlag feletti, átlag alatti, stb. kategóriák használata (kvantifikáció felől egy lépést téve a kvalitatív szemlélet felé) jóval kevesebb támadási felületet eredményezne (így tett Faragó T. is), miközben a vizuális tartalom ezzel nem csökken. A szöveges leírásban erre felhívom a figyelmet, s a mintázatelemzéseknél általában így tettem, és a kompozit fejlettség időbeli változását bemutató térképeknél is relatív számérték (intervallumba sorolt pozícióváltozás) szerepel.⁴⁹

Ami a 19. századi források megbízhatóságát illeti, Kövér György Benda Gyulát (219) Kis Albertet idézve felhívja a figyelmet a mértékegységek keveredésére az 1865-ös kataszteri összeírásban (több helyütt kat. hold helyett magyar holdban megadott adatok szerepelnek, miközben a kötet végig kataszteri holdat ír). Vannak tehát nem szisztematikus hibák is az adatbázisainkban (a 18. században is), ebben opponensemnek igaza van. De végezzünk egy egyszerű vizsgálatot a hiba lehetséges nagyságát és következményeit illetően. Benda és Kis az 1867-es kimutatást pontosabbnak tartja az 1865-öshöz képest, az előbbi azonban nem érhető el településsorosan, csak megyei összegzésként. Összevetve az 1865-ös és 1867-es megyei összesítéseket (Benda 1973, 194-196. tábla) mintegy 1,5%-os különbség van a két adatsor között, ami azt jelenti, hogy az adatok 5%-a, kb. 500 település lehet érintett az átváltási problémában (ha nincs egyéb oka a differenciának). Elsősorban Bihar és Arad vármegyében látunk nagy, közel 25%-os különbséget, ami az idő rövidsége miatt földhasználatváltással nem magyarázható (különösen, hogy a rétek esetében nincs különbség a két adatsor között).

Sok-e ez az 5%? Az ökonometriában sokszor $p=0,05$ (azaz 95%-os valószínűség) mellett adják meg az eredményeket: s ez összességében nem jobb, mint 19. századi adatsoraink hibája. Hogyan befolyásolja ez a hibaszázalék a statisztikai számításokat, pl. a korrelációt? Feltételezve, hogy csak az egyik változót méri rosszul (x), és nincs véletlen hibakomponens, mindössze 1,7%-

⁴⁹ A számok elsősorban a készítő számára informatívak, hogyha új vizsgálatot végez, akkor tudja, hol húzta meg az intervallumok határát.

A fejlettségi időbeli változásának különbségtérképei eleve csak relatív pozíciójavulás és -vesztés ábrázolására alkalmasak, hiszen a kompozit fejlettségi értékeket az eltérő forrásadottságokból fakadó, évmetszetenkénti különböző elvi maximumérték miatt 0-1 között normalizáltuk, így nem derül ki, hogy „A” település önmagához képest hová jutott az idő/politikai-gazdasági-társadalmi struktúrák változásával (akár növekedhetett is az életminősége, miközben pozíciót veszít), csak az, hogy az aktuálisan élen állóhoz képest és a többiekhez képest hol áll és merre mozog.

os a koefficiens értékének változása (pl. 0,5-ből 0,51 vagy 0,49 lesz).⁵⁰ Az, hogy egyes települések adatai tévesen vannak kataszteri holdban regisztrálva, nem probléma a %-os földhasználat illusztrálása esetében (ha minden földhasználat-típust így rögzítettek). Ellenben a *területegységre jutó tiszta kataszteri földjövedelem számítása esetén már inkább, illetve ezek változása (időbeli összevetés)*, valamint az egyes földhasználati módok területének változása esetén ugyancsak! Ez utóbbi viszont kiküszöbölhető, ha a szántóterület abszolút változása helyett %-pontos változását jelenítjük meg térképeinken, hiszen az adott időmetszetekben érvényes %-os földhasználati megoszlás független a mértékegységtől, így a változás is.

A fentiek folytán kifejezetten szerencsés az 1883-as földjövedelemstatisztika léte, mert 30 év távlatában lehetővé teszi az irreálisan nagy jövedelemnövekedést mutató települések kiszűrését (egyesével).⁵¹ Az 1880-as és 1910-es fejlettségi és egyenlőtlenségi számítások során pedig az 1883-as adatokat használtuk, hiszen az 1865-ös adathalmaz Erdélyt nem tartalmazta. Ez utóbbi adatsort részben országos elemzéseknél vettük igénybe és ott az 1,5%-os eltérés nem nagy.

Ha tehát pontatlanok az adatsoraink, jobbak a térképek? Néha nem: nagyobb eltérés van az I. katonai felvételezés térképéről derivált adat és a II. József korabeli kataszteri felvételezés adatai között, mint az 1786-os „összesítés” és a kataszter között – annak köszönhetően, hogy az ugarolt és legeltetett szántót a térképen sokszor legelőként jelzik. Tehát pl. az 1786-os összesítés nem pontatlanabb a területhasználatot illetően, mint az első katonai térképezés vektorizált állománya. II. József kataszteri felmérése kapcsán pedig nem az a probléma, hogy a 18. századi vagy 19. századi adatokkal vetjük össze (K.GY.), (mértékegysége és az urasági föld méretének megadása valóban erre predesztinálja), hanem hogy mindössze kb. 300 településre van meg, így reprezentatív adatbázist építeni belőle nem lehet. A térképek megbízhatóságának kontrollja mellett azonban alkalmas még egy fontos kérdés, az urasági föld és a telki állomány területegységre jutó hozamának vizsgálatára (kb. egyforma).

FOGALMI PROBLÉMÁK

NEMZETISÉGEK ELNEVEZÉSEI

A korabeli szakirodalomban (Vályi, Fényes) előforduló nemzetiségi elnevezések megtartásával jelezni kívántuk, a modern nemzetek születése/konstruálása előtti időszakban vagyunk (ti. a vizsgálatot a modern történeti toposzok – rosszabb helyzetben voltak-e a kisebbségek és mikortól, a „többségi” nemzethez képest – tesztelése érdekében végezzük a nemzetiségi kérdés visszavetítésével). Ez a fogalomhasználat különben nem egyedi jelenség, a nyugati szakirodalom sztenderd hozzáállása is ez.⁵² Ráadásul a forrásadottságok miatt is érdemesebb ezt használni.⁵³ Az Egry Gábor által javasolt módszer (tót lecserélése szlovákra, miközben pl. a rácánál érthető

⁵⁰ Legyen n_1 megfigyelés jól mérve, n_2 meg rosszul, azaz $x_2 = cx_1$, itt $c = 1.3$ (30%-os eltérés a magyar hold és kataszteri hold között). A korrelációs együtthatót ez két ponton befolyásolja. 1. Az x változó variancia változik, nevezetesen $\text{var}(x^*) = (n_1/n) * \text{var}(x) + (n_2/n) * c^2 * \text{var}(x)$ a linearitás miatt. Ez 1.0345 $\text{var}(x)$ tehát kissé felfújja a varianciát. 2. A kovariancia x^* és y között szintén eltér a $\text{Cov}(x, y)$ -től. $\text{Cov}(x^*, y) = (n_1/n) \text{Cov}(x, y) + (n_2/n) * c * \text{Cov}(x, y)$, ami megint a korábbi 1.0345 $\text{Cov}(x, y)$. Mivel y varianciája nem fúvódott fel, a korrelációs együttható $(1.0345)^{0.5} = 1.017$ szorosára növekszik, 1,7%-ot változik.

⁵¹ A hisztogram csak a probléma létét jelzi, a lokalizálást nem segíti.

⁵² Timothy Olin: The Banat of Temeswar. Borderland Colonization in the Habsburg Monarchy. Stanford, California, Stanford Univ. Press, 2024, xi és 20: 1828-ban a határt átlépők útleveleiben nem szerepelt nemzetiségre, vagy nyelvre vonatkozó megjegyzés, a vallással, ruházattal, termettel ellentétben - utalva arra, hogy az állam az identifikáció e típusát ekkor lényegtelennek tartotta.

⁵³ A lexicon locorum az 1910-ben létező szerb, horvát és szlovén (3 csoport) kategóriát „Vandalica”, „S(c)lavonica”, „Illyrica”, „Croatica” néven (4 csoport) jelezte. Ezt tetézte még a lyukak tömökódására használt Vályi, aki a magyar terminust alkalmazta.

okokból nem javasolja – én még az oláhot/vlachot is hozzátenném), legalább ennyi kritikát vetne fel – ti. hogy a disszerens összemossa a modern nemzeti kategóriákat a premodern (és prestatisztikus korával). A tót kifejezés egy konnotáció nélküli, egyszerű statisztikai csoportképző tényező a vizsgálatban: a 18. században nincs is pejoratív tartalma. A második kötetben (19. század) ismét szándékosan, ugyancsak a statisztikai kiadványok által használt elnevezéseket használjuk. A román-oláh, szlovák-tót elnevezések 18. századra vonatkozó szövegben történő esetleges váltakozása stiláris megfontolásokra vezethető vissza az ismétlések elkerülése miatt, kifejezetten korábbi szerkesztői kérés eredményeképp.

A KÜLFÖLDI KIVÁNDORLÁSRA VONATKOZÓ IRODALOM (EGRY GÁBOR megjegyzései a 2k. 140.o-hoz)

A külföldi kivándorlás és az általam számított demográfiai nyomás kapcsolatát illetően elvi probléma, hogy (1) az előbbi térképe,⁵⁴ irodalma nem alkalmas az országon belüli célterületek azonosítására, szemben az általam számítottal (3.19. térkép). (2) A (tengerentúli) kivándorlási irodalom és a kivándorlás központjainak térképe a ciszlajtán irányú, szintén jelentős migrációt sem tartalmazza.⁵⁵ Azaz kivándorlás mintázata és a demográfiai nyomás térképe nem ekivalens, az kivándorlási térkép ugyan sok problémára rámutathat, de féloldalas marad. (Ezen felül pedig a disszertációban szisztematikusan alkalmazott településsoros rekonstrukcióra sincs mód kivándorlás esetében.)

1000 (?) HOLD ALATTI NAGYBIRTOK

Az 1000 hold alatti nagybirtok (M4) – amennyiben Egrý Gábor nem írta el, és nem a 100 holdra gondolt – nem különleges jelenség, nem kellett „küzdenni a kategóriával (E.G.)”, mivel egyszerűen a Fónagy Zoltán által használt,⁵⁶ létező klasszifikációt adaptáltuk az 1767-es, az 1786-os összesítés és az 1785-ös népszámlálás településsoros adataira. A nagybirtok statisztikai határa a 19. század második felének adattárai, forrásai alapján 100 kh (már 1865-ben is).⁵⁷ A 100 hold alatti nagybirtok már inkább talány – ezekkel a Gazdacímtárakban találkozhatunk (pl. 1930-as évek),– itt pontosan arról van szó, amit opponensem is ír, egy nagybirtok területe átlógott egy szomszéd településre, de 100 hold alatti mértékben. A summásnak vagy cséplőgépnak viszont nem kellett ezzel a közigazgatási problémával foglalkoznia: itt (3.1.2.3. alfejezet) utalunk is „töredék” jellegére!⁵⁸

FÖLDRAJZI FOGALMAK

Egrý Gábor nehezményezi, hogy a disszertációban keverednek egyrészt a mai tájnevek (Északi-középhegység) olykor történeti tájnevekkel (Mátraerdő), sőt keverednek adminisztratív

⁵⁴ Magyarok a Kárpát-medencében, 205. o. térképe, még pontosabb ennek népességarányos verziója (Nagy Béla).

⁵⁵ A fent említett két térkép közti különbségre jól utal Moson vármegye, mely sok lakost veszített Hilbert szerint, és a 3.19. térkép szerint nagy volt a demográfiai nyomás, de a MKM 205. térképe szerint a tengerentúlra távozók száma elenyésző. Hilbert Bálint 2016: Ausztria és Magyarország migrációs kapcsolata a dualizmus idején (1870–1910). Földrajzi Közlemények 140, 4. 362-375. (372.o. 4. ábra). Győr, Moson, Sopron és Vas vármegyék 1890 és 1910 közötti együttes vándorlási vesztesége 129 ezer fő; a távozók harmada Amerikába ment, a fő cél viszont Ausztria volt.

⁵⁶ Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* MTA BTK TTI, Budapest.

⁵⁷ MNL BéML V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. B.202. Szarvas mezőváros iratai 635/1857. A 100 holdnál többel rendelkező földbirtokosok névsora.

⁵⁸ „Mintegy 1970 településen találhattunk 500 hold feletti nagybirtokot, 500 településen 100–500 hold között volt a nagybirtok(ok) méretének összege, 275 településen pedig csak 100 hold alatti birtoktest-töredékeket írtak össze”. VAGY „A települések közül 1935-ben, az 1920-as országterületen azok voltak a legfejletlenebbek, ahol töredék-nagybirtokok helyezkedtek el (100 hold alatt).”

egységek nevei tájnevekkel egy bekezdésen belül. Nem lebecsülve a nehézséget, amit ez egy nem földrajzi beállítottságú olvasó számára okoz, néhány esetben ennek jól értelmezhető és a szövegben magyarázott oka van (a hanyagság mellett). A klaszteranalízis során arra is választ kerestünk, hogy a kirajzolódó relatíve homogén csoportok mely közigazgatási vagy (ugyancsak konstruált) táji entitással hozhatók kapcsolatba.⁵⁹ Ezek között ma nem használatosak is vannak, amelyek viszont egykoron a földrajzosok tér-szemléletében szerepet kaptak), mint a két világháború közötti „Máttraerdő”: volt olyan 1910-es klaszter, mely jobban megfelel egy két világháború közötti tájfogalomnak, mint egy mainak. Opponensemnek igaza van, hogy a második kötetben (összesen kétszer) előforduló Temesi Bánság kifejezés anakronisztikus 1778 (1860) után,⁶⁰ (az „egykori” jelző beszúrása megoldaná ezt), nem jelzi azonban problematikusnak az 52-szer szereplő a Kárpátalja kifejezést, ami ugyancsak anakronizmus – nem tekinthető azonban annak elemzési egységként.⁶¹

A Hunyad–Krassó megjelölés ugyanígy nem a Hunyad és Krassó-Szörény megye fizikai egyesítését jelenti, hanem elemzési területként való megnevezését (től-ig terület-lehatárolásként, azonos halmazba tartozóként, ez gyakori a földrajzi irodalomban). Ez esetben viszont hosszú kötőjelet kellett volna használnom, s sajnos ez a hiba százával fordul elő a kéziratban (vagy egy „és” szóval lehetne elválasztani). A Bihar–Bereg–Abaúj–Zemplén-tengelyre természetesen szintén ez vonatkozik, helyesen hosszú kötőjelekkel) értelmezendő,⁶² megszakíttottsága kapcsán azonban nem annyira a megnevezés földrajzi képtelensége érdemel hangsúlyt, hanem az a sorok között kiolvasható jelenség, amit az állami telepítéspolitikai (Bánát) mellett a magánföldesúri telepítéspolitikai (Károlyiak) és tájatalakítás is képes volt elérni: a perifériák felzárkózása. Szintén nem véletlen a szófolyamban Abaúj említése, hiszen egy geográfus rögtön a mai csereháti perifériára asszociál, s beugrik neki, hogy ezek szerint nemcsak 1920 után, Kassa elcsatolásával lett a térség periféria, hanem már korábban is. Lényegében az 1780 kapcsán vázolt periférikus karéj majd 1880-ban és 1910-ben is fennmarad.

Az 1k. 126. oldalra vonatkozó „Hunyad-Zaránd” problematika (E.G.) kapcsán az 1750-es évekre vonatkozó szöveges rész valójában helyes, a zavart nem az értekezés írójának hanyagsága okozza, hanem az, hogy a leírás során hivatkozott 3.3. térkép a II. Józsefi megyehatárokat ábrázolja Erdélyben, amikor Záránd épp nem létezett önálló közigazgatási egységként. A forrás keletkezésekor, 1750-ben még létezett,⁶³ így a területen látható adathalmaz valóban az 1750-es Hunyad északi részén helyezkedik el.

⁵⁹ A történeti régiókra: Győri Róbert 2005: *A történeti régió fogalma*. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Régiók távolról és közelről*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 2005. A módszerre: Győri Róbert 2007: *Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai*. *Limes* 20 (3): 7–22.

⁶⁰ Galgóczi Károly: *Magyarország-, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája*. Emich Gusztáv, Pest, 1855, vagy *A Szerb Vajdaság, a Temesi Bánság és a négy katonai határőrezred általános térképének* (1:288 000) fedőterülete (1853) Nem jöttem rá, hogy a két kötetben összesen háromszor előforduló Nyugat-Magyarország fogalommal mi a probléma és miért következik a felsorolásban közvetlen utána a második kötetben egyetlenegyszer előforduló Őrvidék, mikor két eltérő területről és fogalmi kategóriáról van szó (és a Nyugat-Magyarország említések nem keverhetők össze Őrvidék-Burgenland területével).

⁶¹ Pl. az 1910-es járásbeosztás visszavetítése, mint módszer, az 1880-as és 1780-as állapotra, bemutatandó az időbeli változás mértékét a területegységen, ugyanígy anakronisztikus, de a probléma bevett megoldási módszere.

⁶² Megjegyzem, Kaposi Zoltán nem tekinti problematikusnak a kifejezést, opponensi bírálatában szó szerint veszi át a fogalmat írásmódjával együtt. A helyette alkalmazható „Bihartól Zemplénig terjedő térség”, amennyire helytálló nyelvtanilag és stílusosan, olyan pontatlan területileg, mivel nem tudni, hogy a kezdő és végponttól kívül mi egyéb tartozik ide (lásd fent).

⁶³ A fejezet többi térképe egyébiránt 1910-es határokat ábrázol. Historische Militärkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie - Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, B IX 715: Original-Aufnahmskarte des Grossfürtentums

Összességében a jelenségek földrajzi elterjedésének leírásánál azt a (bevett) gyakorlatot követtük, hogy ha természetföldrajzi fogalom közelítette jobban, akkor azt használtuk, ha adminisztratív entitással volt jobban leírható, akkor pedig azt, ha pedig létezett olyan, akár anakronisztikus (még nem létező vagy elavult) fogalom, mely jobban lefedte a jelenség területét, mint a korban létezők, akkor azt használtuk. Ez az oka, hogy váltakoznak az adminisztratív és táji fogalmak, míg kutatások céljai, mint a klaszteranalízisé, szükségessé tették már nem létező táji megnevezések alkalmazását (a tájnevek ma is instabilak!).

A SEM modell kapcsán felmerült szóhasználati probléma

A modellben a jólétet okozó tényezők, mint hatótényezők lettek azonosítva, míg a másik csoportra, a jólétet tükröző tényezőkre egy alkalommal, a 4.35. ábrán (229. o.) helytelenül használtam a félreérthető 'magyarázó tényezők' kifejezést. (Az ábraalírás már itt is tükröző-magyarázó tényezőkről beszél, s az ábrát magyarázó szövegrész is helyes kifejezést használ „fejlettséget meghatározó vs. fejlettséget tükröző indikátorok”,⁶⁴ tételesen felsorolva az egyes csoportokba tartozó indikátorokat. Azaz, az egy főre jutó adót, a földesúri adót a jólétet tükröző tényezőnek tartjuk, nem okozóinak).⁶⁵

A **nem földrajzi fogalmak keveredését** illetően Egy Gábor a 18. századi Erdélyre vonatkozó vizsgálatot hozza fel (1k. 3.6. fejezetre hivatkozva). Ebben a fejezetben azonban a társadalmi-gazdasági mutatók településméret és felekezet szerinti differenciáinak statisztikai vizsgálatára kerül sor (külön), tehát az erdélyi etnikumok itt biztos „nem lesznek politikai közösséggé”. A bevezető első bekezdése, mely a 3.4-3.5. fejezetben végzett területi alapú vizsgálatokra utal vissza, kelthet ilyen érzést.⁶⁶ A 3.4. fejezetben a társadalmi-gazdasági-demográfiai jelenségek területi elterjedésének, azaz táji, adminisztratív és politikai entitásokkal való átfedésének, összefüggésének vizsgálatára kerül sor. Itt több okból szükségszerű a kategóriák keveredése: a szászok és a székelyek politikai közössége adminisztratív módon jól lehatárolható településterülettel rendelkezett, a magyar politikai nemzet és a románok nem, ez utóbbi politikai nemzetnek sem tekinthető: azonban annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogy az ortodox és görögkatolikus (zömmel román) jobbágyság életminősége 1750 körül eltért-e a többi adózótól (mely a későbbi történelmi események és eltérő értelmezésük fényében nem közömbös), más jellegű kategóriák használatára is szükség volt. Ugyanis a szászok sajátos vonásai pl. már területi-adminisztratív lehatárolás alapján is kimutathatók (miközben ez nem lenne szükségszerű, hiszen a 3.6. fejezetben rámutatunk településterületük felekezeti-etnikai heterogenitására, de a románok ekkor Szászföldön nem látszanak a mutatók alapján!), míg a románok esetében csak a 3.6. fejezetben alkalmazott felekezeti szintű adatújrarendezés tudja

Siebenbürgen bearbeitet in den Jahren 1769 bis 1773.

https://hu.wikipedia.org/wiki/Zar%C3%A1nd_v%C3%A1rmege#/media/F%C3%A1jl:GrandDuchyOfTransylvania_Josephinische_Landaufnahme.jpg

⁶⁴ 227. o.; „A másik csoport a megfigyelt külső változók halmaza (X), melyekről azt feltételezzük, hogy hatnak a látens változóra, a harmadik a belső (endogén) változók csoportja (Y), melyekre viszont a látens változó (azaz a „fejlettség”) hat”. (228.o.)

⁶⁵ Az ok-okozati viszonyokat feltáró 18. századi modellünk szerint (4.35. ábra) a jólétet okozó indikátorok (X) közé sorolandó (a külső, környezeti adottságok mellett) az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a szántóterület, a népesség, a talaj, a piactól való távolság és a városi lakosság aránya. Jólétet tükröző változónak (Y) minősültek az adó, az ajándékok egy úrbéresre jutó értéke, a házak száma településenként és a házakra jutó családok száma. (228.)

⁶⁶ „Az etnikai entitások korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a vizsgált erdélyi adózó népesség esetében a politikai közösségek nemcsak heterogének voltak, de a csoportokon belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek”. A mondat önmagában valóban ellentmondásos, de nem a korábbi fejezetek alapján.

kimutatni, hogy társadalmi-gazdasági-demográfiai vonásaik eltérnek a többi felekezetre vagy privilegizált területi egységre jellemzőtől: a korábbi területi alapú, klaszterezési vizsgálati módszerrel ez nem jött ki.

Narratív cselekményesítés / cselekvő fogalmak

A kvantitatív történetírás (helyesebben képviselői) nem tudom, mennyire képtelen általában „megszabadulni a narratív cselekményesítés paneljeitől”, esetemben valóban igaz, hogy a Kövér György által említett példákban cselekvőim nem emberek, miközben a fogalmak/jelenségek valójában nem lehetnek okozói az eseményeknek⁶⁷ („a területi egyenlőtlenségek ... felelősek”; „társadalompolitika felelősségét”; „a korszak nem felelős a különbségekért” „az 1. főkomponens változói tehetők felelőssé”). Azon túlmenően, hogy néhány esetben passzívabb megfogalmazás is adható visszaható igék használatával („e korszakban nem növekedtek a különbségek”, „nem a korszakban lezajlott események okozták a...” „a természetföldrajzi adottságok és a nyelvek [elterjedése] közötti kapcsolat erőssége és a nyelvi-fejlettségi klaszterek megjelenése között összefüggés mutatható ki”), a „felelős” személytelenítése, neutralizálása nemcsak szemantikailag helytelen, hanem implicite azt is sugallhatja, hogy a disszerens nem tud felelőst megnevezni, ezért általánosít (vagy nem akar, mert a vizsgálat szempontjából a tényleges ágens személye nem számít). Kíváncsi vagyok, hogy opponensem szerint a fent idézett kijelentések az előbbinek, vagy a szakirodalmi berögzültség öntudatlan átvételének következményei-e, vagy a „termék marketingje iránti tudatos törekvés” (hatásvadászat) eredményei az unalmasan deskriptív jelleg ok-okozatíva transzformálása révén (hibásan akár oly módszerek esetében is, melyekből nem következik okozatiság) – s ebből következően „egymás után sorakozó magabiztos bizonyítottsági kijelentéseket” sugall a megfogalmazás.⁶⁸

Hogy a jelenkorból „sugárzik vissza a történelemre a megítélés menete”, ahogy Kövér György írja, az nem tagadható, olyannyira, hogy az egész munkát egy jelenkori probléma, a mai perifériákra és kialakulásuk gyökereire vonatkozó modern kutatások inspirálták. A kiindulópont az volt, hogy (1) meglepően heterogének a mai magyarországi perifériák, amit az 1989-90 között bekövetkező átalakulás egyedül nem okolhat. (2) Vajon igaz-e a közgazdaságtan és geográfia azon álláspontja, hogy a mai perifériák helyzetéért és elhelyezkedéséért Trianon, vagy a szocialista átrendeződés (benne az 1971-es OTK) a felelős, azaz minden, ami 1920 előtt volt, annak nincs hatása a mai területi különbségekre. Az értekezés egyik célja az volt, hogy bizonyítsa, ez nem tartható állítás. Ugyanakkor annyira nem retrospektív az értekezés, hogy mai fogalmakat visszavetítve GDP-t vagy HDI-t használjon a 18-19. századra.

Kaposi Zoltán említi az **agrárviszonyok leegyszerűsített magyarázatát** a 19. század végi helyzet elemzése kapcsán, felvetve, hogy ez a korszak a hazai agrárnagyüzemek modernizációs korszaka. A 171. oldalon (271. l.) az Ivanov-Kopsidis képlet alapján kirajzolódó negatívabb kép oka, hogy az a teljes földművelést tartalmazza, s a térképi entitások is település, s nem üzemszintű megjelenítést mutatnak, így a nagy- és kisbirtok teljesítménye nem különíthető el.⁶⁹ A 8.24. ábra

⁶⁷ Horváth Péter: A szereplőkonstruálás mintázatai történelmi tárgyú narratívákban. Bp. Akadémiai Kiadó, 2020.

⁶⁸ Ilyeneket leginkább az összefoglalásban lehet olvasni, a kategorikus kijelentések, még a fenti „felelős”, vagy „okozza” szófordulatok köré csoportosuló állítások jó részét is tompítják azon fordulatok, mint: „feltételezésünk szerint”, „is”, „esetleg”, „legalább annyira, mint” „kizárólagossá[ga] ... téves”, stb.

⁶⁹ A forrásadottságok szintén befolyásolják egy korszak megítélését (pl. csak a pénzben kifejezett hasznót mérik, mely kitett a világpiaci árak mozgásának; a ráfordítást nem adja meg a stat. kiadvány, pedig nem mellékes a haszon rátája szempontjából, az

1880-1910 közötti változásainak értelmezése kapcsán én is utalok az ekkori fejlődésre; szintén ezt teszem a morfológiai tényezők és társadalmi-gazdasági indikátorok közötti kapcsolat elemzése során, mikor a földminőség és morfológiai adottságok fejlettségben játszott szerepének növekedésének okát az Alföld gabonatermesztésre történő végletes specializálódásában adom meg (1k. 6. fejezet).

Kaposi Zoltán a természetföldrajzi adottságok gazdálkodást meghatározó volta kapcsán erőteljesebb (esetleg nem statisztikai?) elemzést várt volna. (A 18. századra vonatkozóan ezzel Perjés is kísérletezett, Nagy Mariann dualizmuskori statisztikai elemzéséből viszont kimarad). Elmaradt például a földrajzi környezet és a társadalmi-gazdasági adottságok vizsgálata Erdély kapcsán (a terület 1910-es országos vizsgálatba került csak be a terület, hiszen az 1865-ös mezőgazdasági adatsorból hiányzik). Lehetőség van viszont a 18. századi erdélyi termelési adatok és a természetföldrajzi viszonyokra utaló morfológiai paraméterek közötti korreláció vizsgálatára. De 0,4-es erősségű koefficiens sem találtunk a mátrixban. A nagyállatok egy főre jutó száma és a település alakja között volt gyenge összefüggés (0,3 feletti koefficiens), valamint az őszi gabona egy főre jutó vetőmagigénye és a meredek lejtők gyakorisága között volt fordított, -0,36-os korreláció.

Mivel országos szinten a korrelációs együtthatók a morfológiai és természeti tényezők között nem túl erősek, továbblépésként regionális bontásban (pl. megye, vagy statisztikai nagyrégió) is elvégezhetők lennének ugyanezen kutatások (kiegészítve Nagy Mariann adatsorának elemzését egy új aspektussal), rámutatva a természetföldrajzi tényezők eltérő súlyára és az eltérő agrárfejlettség esetleges kapcsolatára az egyes régiókban - ez is egy továbblépési lehetőség.⁷⁰

A természetföldrajzi adottságok statisztikus vizsgálatának vannak korlátai is. Míg a morfológiai paraméterek visszavetítése 200 évvel korábbra módszertani szempontból nem aggályos, a talajtulajdonságok és a vízhatás problematikusabb. A mai fizikai-kémiai talajtulajdonságok (kivéve a talaj vízháztartását befolyásoló szemcseméretet, és a nem felszíni szervesanyag-tartalmat) és vízhatás már nem vetíthető vissza a 19. századra. A 18. századi földminőség erősen szubjektív, így ennek 19. századra vetítése is aggályos lenne (Demeter-Szilágyi-Túri 2021), a vízhatásnak a Lászlóffy-féle pocsolatérképpel való közelítése szintén hibás (Pinke Zs. 2014).

A kétlaki parasztság alternatív bevételi forrásairól hallgatnak a forrásaink, a „napszámos k.m.n.” részben fedheti e csoportot, valamint a napszámra kényszerülő (tehát saját földből megélni nem tudó) kisbirtokosok száma utalhat a jelenség elterjedtségére – de egyéb adatok híján életminőségükről, jövedelmükről nem tudunk semmit. Mivel az értekezésben használt jövedelmi adatok nagy része településsoros összesítés, így hiába ismert a társadalom települési differenciáltsága, a földjövedelmek társadalmi csoportok szerinti rekonstrukciója nem lehetséges 1880-1910 között. Az ipar és terciér esetében pedig még ilyen adat sincs.

Így nem mérhető; a termés volumene ugyancsak nem ismert). A lokális fókuszú vizsgálatok (gazdacímtárak segítségével) regionálisan eltérő eredményt hoztak. Míg a pl. Viharsarokban egyértelmű a nagybirtok előnye (már a földminőségénél megkezdődik), már ami az 1 holdra jutó hasznót illeti (máskor nincs adat) az Ormánságban és tőle északra nem (itt viszont a nagybirtokon nagyobb a nem szántó típusú, kisebb hasznót hozó földhasználat, mint a kisbirtokon, mely tükröződik az 1 holdra jutó kataszteri földjövedelmekben is).

⁷⁰ És ez minden országos összesítésre igaz - pl. a 8.24. vagy 8.42-es országos ábra reprodukálható lenne regionális bontásban.

Kaposi Zoltán több esetben felhívja a figyelmet arra, hogy a **lokális adatok által sugallt kép eltér a szeriális források által sugallttól**. Példa erre az ipar kisugárzó hatása. Szeriális forrásaink sajnos csak az adott lokalitásban bekövetkező változást mérik, azaz pl. a postaforgalmat, a bankbetéteket csak a központi helyen veszik számba, így a vonzáskörzet nem derül ki (amit az értekezésben említettem). A központok (nemcsak ipari) korlátozott kisugárzására vonatkozó megállapításaimat az alfabetizáció, egészségi mutatók, keresők szektorális megoszlása alapján tettem meg. A másik ilyen megjegyzés, hogy az Alföld 1720-as fejlettsége kapcsán a lokális vizsgálatok mást mutatnak, mint az általunk vázolt országos kép. Ennek oka, hogy a forrásadottságok miatt 1720 körül valójában inkább agrárpotenciált tudunk mérni, mint tényleges teljesítményt (1k. 2. fejezet) és azt is csak az úrbéres lakosság esetében.

Szintén felveti **uradalomtörténet munkák** alárendeltségét. Azonban 18. századi szeriális forrásaink zöme adóösszeírás, vagy az urasági szolgáltatásokat veszi lajstromba, így zömmel az agrártermelők életminőségére utalnak. Allodiális jellegű földekről tömeges statisztikai összesítés, mely ugyanannak a módszernek az alkalmazását tette volna lehetővé, melyet a szeriális adóösszeírásainkon alkalmaztunk, nincs (leszámítva II. József kataszteri felvételezéseinek töredékeit, amit fel is használtunk). Kunits Mihály mintegy negyven uradalomról szóló leírásainak kvantifikálását nem kíséreltük meg (okulva a Vályi átkódolása során felmerülő nehézségekből, a Staatenkundére olyannyira jellemző szisztematikus adatközlés hiányából). Horváth Gergely Krisztián és Tompa László a Lendület-projekt kapcsán kísérletet tett az uradalmi munkákból kinyerhető adatok táblázatos összesítésére, de ez nem alkalmas tömeges adatkiértékelésre. Így csak egyedi példákat tudtunk felhozni kontrollként.

Kaposi Zoltán utal az 1720 és 1780-as évek közötti nagy távolság mellett a változó adatminőségre. Az 1720-as adatok korlátozott diverzitása miatt ezért is megnyugtató, hogy az 1750-es, 15 indikátort tartalmazó erdélyi összeírás alapján kirajzolódó területi kép nem tért el a 1720-astól, noha itt csak 6 indikátort tudtunk használni, s mind az agráriumban dolgozó adózók életminőségére utalt. Azonban a források nemcsak a 18. században, de még a 20. században sem teszik lehetővé, hogy a „magyarországi gazdaságra, a társadalmi jövedelmekre és vagyoni állapot területi egyenlőtlenségeire érdemi következtetést (K.Z.)” tegyünk: vagyont vagy az összes gazdasági szektor teljesítményét településszinten kvantifikáló szeriális forrásunk még 1910-ben nincs, az agrárjövedelmet az állami direkt adókkal lehet proximálni.⁷¹ Így nemcsak a területi egyenlőtlenséget kell „nem pénzben” mérni, de magát a fejlettséget is.

A vasút hatása kapcsán egy általánosan és látszólag pontatlanul megfogalmazott állításom (2. k 371) kapcsán Egry Gábor megjegyzi, hogy nagyobb valószínűséggel a periféria stagnálása és az élen járók helyzetének további javulása áll a különbségek növekedése mellett. A „vasút kései megjelenése miatt a periféria lemaradásának fokozódásáról” szóló mondatomat ui. úgy is lehet értelmezni, hogy a periféria tényleges hanyatlásáról van szó, noha a lemaradás fokozódhat úgy is, hogy mindkettő fejlődik, de a centrum gyorsabban és ez is a különbségek növekedését

⁷¹ Megjegyzem, hogy ez visszavisz ahhoz a problémához, hogy nem különíthető el, hogy a nagy egy főre jutó jövedelem mennyire köszönhető a nagybirtoknak, efölött ui. nem a termelők diszponáltak. Ezért sem a társadalmi kategóriák vizsgálata áll a célkeresztben. (Mivel a jövedelmi viszonyok még járásszintű bontásban sem állnak rendelkezésre szektorális bontásban, így hiába ismert településszinten a keresők szektorális megoszlása, az adatok nem interpolálhatók erre a szintre.

eredményezi.⁷² Azonban, hogy a fenti lehetőségek közül melyik áll fenn, csak körülményesen vizsgálható – a biztos a különbség (=lemaradás) növekedése.⁷³

Opponenseim helyesen látják, hogy sok esetben a kvantitatív számítások nem adnak meggyőzőbb eredményt, mint más módszerek – azonban ezek elvégzése nélkül nem juthatunk erre a következtetésre. A „lehetett így is, lehetett úgy is” sok esetben azért is megfoghatatlan, mert az értekezésben alkalmazott kvantitatív módszerek jelentős része (korreláció, klaszteranalízis, PCA) nem is képes az ok-okozati viszonyokat kezelni,⁷⁴ csak az összefüggésekre tud rámutatni – statisztikailag igazolva vagy cáfolva azt, amit a korábbi szakirodalom kisebb területen vagy kevesebb tényező, vagy más forrástípusok bevonása segítségével igazolt.

A „máramarosi zsidó szatócsok”

Egry Gábor az 1.64. ábrához írt félsoros, zárójeles megjegyzésem kapcsán „a [tercier] szektorban foglalkoztatottak aránya az országos átlagot meghaladta a Kisalföld és a Nagyalföld térségében, a felvidéki bányavárosokban, a keleti országhatáron (részben a zsidó bevándorlók miatt)” hosszas számításokba bocsátkozik, bizonyítva (helyesen), hogy nem ez az egyedüli magyarázat. Egyetértek vele, erre utal a zárójel és ez explicit, kategorikus kifejezések mellőzése. Az M.Kir. Stat. Hiv. adatközlése nem árulja el, konkrétan minek köszönhető a terciér szektor itteni, országos átlaghoz mért többlete a zsidóság statisztikai adatokkal valóban bizonyítható felülreprezentáltságán túl. Ez utóbbi tehát fenntartható állítás, de maradéktalanul valóban nem magyarázza a helyzetet.⁷⁵

Rahón a zsidóság aránya 12% (807 fő), Kőrösmezőn 15% (1520 fő). Mivel a zsidóság országos aránya 5% körül mozgott, így ezeken a településeken mindenképpen felülreprezentáltak. Közelmúltban megjelent atlaszunk 10.13. térképe alapján⁷⁶ is világos, hogy a térségben a zsidók

⁷² 1880 és 1900 között leeső világgiazi agrárakkal szembesülünk, miközben az adó alapjául szolgáló földjövdelem-kataszternek korrekciója e periódusban nem volt, nem elképzelhetetlen, hogy a bevételek tényleges esése mellett és az adó földkataszteri adatokhoz rögzítettsége miatt nőtt az elvonás is (lásd a 4.7. ábra szövegét, 2k. 181.o.), azaz akár tényleges jövdelemeséssel is számolhatunk

⁷³ Erre már egyedi adatok alapján Frisnyák Zsuzsa is felhívta a figyelmet, erős ($r=0,7$) korrelációt mutatva a befektetések, földárak vs. vasúti forgalom és hiánya között. Zsuzsa Frisnyák (2022): *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – tércapcsolatok*. Budapest–Nyíregyháza: MTA – Nyíregyházi Egyetem 2022.

Hogy a három lehetséges kimenet közül melyik valósul meg, abban a 8.42. ábra segít. Mivel azonban itt normalizált értékek szerepelnek (a két vizsgált évmetszetben az értékek 0-1 között kerültek újraosztályzásra), így nem tudhatjuk, hogy a periferikus települések ténylegesen növelték-e fejlettségüket. Visszamenve a 1880 és 1910 esetében közös 15 közös indikátort felhasználva kalkulált eredeti fejlettségi értékekhez, megállapítható, hogy a *perifériák lemaradásának növekedése azok lassú fejlődése mellett realizálódik*. **A fenti eszmefuttatás célja, hogy bemutassa a statisztikai adatok alapján születő kijelentések mögötti értelmezési-számítási problémákat és folyamatokat.**

	1910, fejl. átlag	1880, fejl. átlag
top 20%	2,48	2,16
alsó 20%	0,3	0,23
átlag	1,34	1,17
alsó 20% / felső 20%	1:8	1:9

⁷⁴ Az indikátorok súlyát regresszió-analízissel, a parciális korrelációval besülhetjük, ok-okozati összefüggésekre utalhat a SEM egyik speciális – itt nem alkalmazott verziója.

⁷⁵ A fejezet célja a regionális különbségek kimutatásán túl a kompozit fejlettségi mutató összeállításához használható, a fejlettség valamely aspektusára rámutató indikátorok szelekciója volt (pl. az ismétlődő mintázatok, vagy nem egyértelmű indikátorok kiszűrése), így a mintázat okainak részletes magyarázata sokszor elmarad (mint itt is), mert erre sokszor az adatszerkezet sem nyújt lehetőséget.

⁷⁶ https://10generacio.hu/images/terkepek/10_13.jpg

száma 1880-1910 között az országos növekedésüket jóval meghaladóan emelkedett.⁷⁷ Mindebből logikusan következne, hogy a tercier szektorban⁷⁸ is nagyobb az arányuk az országos átlagnál, és így a nem ipari és nem agrárkeresők arányát is felfelé húzzák az összes keresők között, ez azonban csak logikai konstrukció, a teljes létszámot nem magyarázza. Településszintű foglalkoztatási-vallási statisztika azonban sajnos nem is létezik: az MSK 56. kötete megyei (!) szintű rekonstrukcióra ad lehetőséget a felekezet és foglalkozás kombinációjával. Így a megyében a kb. 2850 önálló kereskedőből 2750 volt zsidó, az 1300 segédéből kb. 1100 volt izraelita. Máramaros kb. 5000 önálló iparosa (statisztikailag ide tartozik a vendéglátóipar is) közül 2800 volt izraelita felekezetű. A kb. 6400 ipari segédszemély között 2200 volt zsidó Máramarosban, még ez is felülreprezentált (vö. Egry Gábor 1.79. ábrához fűzött megjegyzését ugyancsak a zsidóság ottani abundancia-viszonyaival kapcsolatban) a teljes populációban és a helyi populációban mérhető arányukhoz képest is. Egry Gábornak abban kétségtelenül igaza van, hogy a nem ipari és nem agrárfoglalkoztatottak között még így is százával-ezrével kellett lennie nem zsidó vallású foglalkoztatottnak is, csak nem derül ki ebben a léptékben, hogy a főleg állattartó és erdőgazdálkodást folytató nagybirtok-dominálta területen ezek kik lennének. Létszám alapján az MSK 48. kötete szerint ezek ún. napszámosok k.m.n.,⁷⁹ akik szektorális besorolása teljesen bizonytalan: a 8100 foglalkoztatottból egyébiránt itt 2500 volt zsidó, ugyancsak felülreprezentált az országos arányhoz képest és a két településen mért arányukhoz is. Az opponensem által vizsgált két, szándékosan nem kategorikus állításokat megfogalmazó félmondatomhoz tartozó kb. 1 órás kutatás hozzáadott értéke elég alacsony az országos egyenlőtlenségi mintázatok magyarázatában (miközben jelentősen növeli a terjedelmet).⁸⁰

2k. 8. A **magyar állam integrációs képességére** vonatkozó megállapítás egy Bárdi Nándortól való, hivatkozott átvétel (tehát nem saját állítás), aki úgy értelmezi korábbi tanulmányaimban vizualizált jelenségek mintázatát, hogy az az állam gyenge integrációs képességre utal. Ez nemcsak intézményeken (iskola), törvények hatásán, a társadalom szövedékén vizsgálható, mint azt tette a szakirodalom, de a társadalomcentrikus megközelítést térbelire cserélve a térképabroszon is (akár). Az én olvasatomban az integrációs erő bizonyítéka lenne, ha a társadalmi-gazdasági differenciák jó része nem mutatna etnikum szerinti differenciáltságot. Azaz vizuálisan: az etnikai határok nem esnének nagyon közel más jelenségek határaihoz (és főleg nem sok jelenség mutatja ugyanezt a mintázatot). Noha statisztikai aspektusból ezt már Katus László is vizsgálta etnikai bontású adatsorokon, de 1. nem vizualizálták (előfordulhat pl., hogy a szlovákság etnikai tömbje egy jelenséget illetően megosztott és jobban hasonlít egy másik népcsoport adatainak sajátosságaira),⁸¹ 2. nem készült térkép a jelenségekről, mely összesítve, hangsúlyozottan ábrázolja a jelenségeket. Éppen az így, soktényezős vizsgálattal kirajzolódó

⁷⁷ Miközben Prepuk Anikó szóbeli tájékoztatása alapján 1900 után megnehezült az áttelepülés.

⁷⁸ A „terciert” érdemes idézőjelbe tenni: az M.Kir.Stat. Hiv. adataiból az agrár és ipari keresőket vittük be külön és a maradékot összevonva kezeltük).

⁷⁹ különösebb megnevezés nélkül.

⁸⁰ A kérdés alulreprezentáltságához (2 félmondat) még annyit, hogy e fejezetben a kompozit fejlettségi mutatóhoz szelektáltunk indikátorokat, ahol a jelenségek területi mintázatának részletese magyarázata helyett azok alkalmassága (monoton egyirányúsága, értelmezhetősége és területi koncentrációt mutató jellege volt a fő szempont).

⁸¹ Lásd az evangélikus szlovákok eltérő demográfiáját a nyugat-felvidékitől, és hasonlóságát a Vend-vidék evangélikus településeihez, amit a statisztikai átlag nem fog kimutatni *egyetlen* csoportképző tényező esetében.

„törésvonalak” (a Tobler-hipotézis alapján abnormális, tehát magyarázatot igénylő) léte a hozzáadott érték.⁸²

Egry Gábor felveti, hogy a **földkérdés és választójogi kérdés** milyen értelemben lehet az államot szétfeszítő centrifugális tényező (2. k. 164), ha közben ez az ország belsejében is akut probléma. A jelenség általános destabilizációs jellege nem kérdéses, a szöveg azonban olyan kifejezést használ, melynek konnotációja utal a két kérdés eltérő regionális aspektusaira.⁸³ Az ország földrajzi perifériáin, melyek egybeestek szlovák, rutén, román anyanyelvű lakosság jó részének otthonával, sem a földméret, sem a föld hozama (és ennek időbeli változása) nem adott lehetőséget arra, hogy egy földreform gyökeres javulást eredményezzen az életminőségben a termékszerkezet vagy technológia jelentős átalakítása nélkül,⁸⁴ aminek statisztikai adataink alapján itt 1910-ig nem sok nyoma volt,⁸⁵ miközben érezhetően magasabb volt a demográfiai nyomás (lásd a már idézett térképet). Mindeközben az állam erdőtörvényei ellehetetlenítették az alternatív megélhetési formákat (legeltetett erdők kérdése a ruszinoknál és románoknál)⁸⁶ – ami viszont az Alföldön megint nem jelentkezett. A periférián egy földreformmal sem lett volna annyi föld (min. 5 ha/gazda), mely a népesség életminőségét az agrárium segítségével elvándorlás (vagy átrétegződés) nélkül stabilizálja (szemben az alföldi elvi lehetőséggel – lásd Délvidék az SZHSZ Királyságban). Egyes esetekben pedig a földrajzi periférián élők nagyobb figyelemre vagy támogatásra számíthattak a szomszédos államoktól, mint a kormányzattól.⁸⁷

A választójogi kérdés, mely a földadóhoz kötötte a cenzust, területi törésvonalak mentén is⁸⁸ manifestálódott: a Délvidéken élő szerbek számára az szerbiai általános ffi választójog nagyobb vonzerőt jelentett, mint a magyarországi. A szlovákok hivatkozhattak az 1907-es csehországi választójog kiterjesztésére. Az erdélyi románok számára a Regát nem jelenthetett hivatkozási alapot, azonban általában véve alulreprzentáltak voltak a választásra jogosultak között Magyarországon. Bánffy azzal kelt feszültséget, hogy kijelenti, a kisebbségi területeken kisebb a politikai jogokat eredményező, földadóhoz kötött cenzus abszolút (ft) értéke, mint az Alföldön: ez arra utal, hogy a korban is érzékelték (vagy kreálták) a területi (etnikai) alapú megkülönböztetést e kérdésben.⁸⁹ A valóságban Bánffy állításának épp ellenkezője igaz: a mai Nyugat-Szlovákiában a kiegyenlített települési földjövedelem-szerkezet miatt arányaiban többen maradtak ki a földalapú cenzusból, mint az Alföldön. Erdélyre is igaz ez,⁹⁰ noha ott nem

⁸² Egry Gábor elismeri bírálatában, hogy sok érdekes adalékkal szolgáltatathat a különbségek területi vetülete.

⁸³ Tehát nem véletlen fogalmi pontatlanság volt részéről.

⁸⁴ 2k 3. fejezet.

⁸⁵ 1k 6. fejezet. A természeti tényezők és társ-gazd. indikátorok korrelációs vizsgálata 1865 (1883) és 1910 kapcsán, de a hatótényezők súlyának változást bemutató 8.24. ábra is arra utal, hogy a javulás agrárviszonyokban nem a dombvidékeken történt, tehát nyílt az olló itt is.

⁸⁶ Balogh, R.: Kárpát-medencei antropocén történelem: Erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein, 1880-1919. In: Környezettörténet 3. 95-123.

⁸⁷ Mihai D. Drecin: Banca de credit și instituțiile de asistență socială. Studiu de caz: Banca „Albina” din Sibiu (1872-1918). Historia Urbana, XVIII/2010, 115-119; Adriana Tiron-Tudor, Teodora Viorica FARCAS, Gianluca Zanellatto: Valuable Insights into “Albina Bank” History Revealed by the Lecture of Digital Economic Journal “Revista Economica” (1899-1918). *Studia Universitatis Babeș-Bolyai - Digitalia*, 62 (2017/2), 155-174.

⁸⁸ Meg másképp is, hiszen az ellenzéki dominanciájú alföldi magyar városokban is próbálták módosítani a választók körét.

⁸⁹ A szakirodalomban (pl. Gerő) olyan felvetések olvashatók, hogy az 1874-es választójogi reformok az alföldi, ellenzéki kisvárosi lakosság korlátozására irányultak, míg a Felvidéken a választásra jogosultak számának bővítését célozták oly módon, hogy ez inkább a kormánypártnak kedvezzen.

⁹⁰ A választójogi cenzus alapjául szolgáló földadót a legelő után szedték, az állattállomány után nem, az előbbinek viszont sokkal alacsonyabb volt az 1 holdra eső hozama, így az adóértéke is, mint a szántóé – miközben állattállománya jövedelme/vagyona alapján az illető nem feltétlenül volt szegényebb, mint egy földműves. Az állattartás pedig az agrárjövedelmekből a

csak a románokat sújtja. És önmagában nem ez a két kérdés, hanem ezek átpolitizálható-ethnicizálható mivolta (a gazdasági problémák és nemzetiségek egymást területileg átfedő, így erősítő jelensége), a „szinergikus hatás”⁹¹ a kulcs.⁹²

Egry Gábor 2k.69-hez fűzött megjegyzése kapcsán – hogy a politikai regionalizmus mögött álló tényleges társadalmi-gazdasági különbségeket a szakirodalom már bemutatta⁹³ (aminek értékelését az értekezés negligálja). Ez valóban így van, de (1) e fejezet célja nem ennek értékelése vagy tudatosítása, hanem a fejlettségi vizsgálathoz használható indikátorok kiválasztása volt, értékelésük is elsősorban e szempontból történt. (2) A bemutatás⁹⁴ nem a hatótényezők egész országterületre kiterjedő kvantitatív vizsgálata alapján történt (mennyire egyenlőtlen a fejlődés, és hol, és mely téren nyilvánul meg, hiszen ez eltérő kezelést igényelne).⁹⁵ (3) Egyébként nem is szükségszerű (csak logikus), hogy politikai regionalizmusban nyilvánuljanak meg a társadalmi-gazdasági különbségek: nem mindenütt került sor erre (Kárpátalja), vagy ha igen, késéssel. Az erdélyi mozgalom csak 1913-ban „intézményesült” – a Tiszával szembeforduló Erdélyi Szövetség révén –, miközben a kartogramok már 1880-ban hatalmas különbségekről tanúskodnak. Viszont a gazdasági különbségek etnikai arculata markáns: Egry Gábor három, centrum-periféria viszonyokat leíró modellje közül csak az első, az „önkolonizáció ... tette lényegtelené az etnikai választóvonalakat a helyi társadalomban.”⁹⁶ Második típuspéldája ui. csak látszólag nem etnikai alapú: az erdélyi politikai regionalizmust a Tisza-kormányzattal elégedetlen helyi magyar elit szervezte meg – éppen a kisebbségi mozgalmak leszerelését ígérve (48.o.: „a nacionalizmus szubszidiarisztikus változata”).

A 2.k 5. kapcsán a szisztematikus diszkrimináció kapcsán egyetértek Egry Gáborral⁹⁷ – köszönöm a Móc föld példáját. A szakirodalmi eredmények bemutatása elmaradásának oka az, hogy az értekezésnek nem volt kifejezetten célja a fejlesztéspolitika okainak, hatásmechanizmusának feltárása, csupán arra törekedett kizárólag a szeriális forrásokra támaszkodva, hogy 1. időben felismerte-e (felismerhette-e) e a kormányzat a lemaradást, 2. Tükröződnek-e az eredmények a szeriális forrásokban. Nem arról van szó, hogy a szerző nem hisz a nem gazdaságtörténeti és nem történeti földrajzi szakirodalomnak (vö. Braun L. és Balaton P. hivatkozásra került munkáit), hanem hogy az nem komparatív és „anakronisztikus”. 1908 előtt lényegében csak a székely és a

peremterületeken részesedett jobban. Vö.: [445c a netto jovedelem a bruttóhoz merte 1 kh mezg területen.jpg](#) és [450bb az allattenyesztes reszesedese a foldjovedelembol %.jpg](#)

⁹¹ Marvin Suesse ugyanezt 2025.06.20-i Ijubljana előadásában (WEast) „virulensként” aposztrofálta.

⁹² Az persze jogos felvetés lehet, hogy az egyszerű választó (és nem választó) mindezt hogy érzékelt, de szerintem éppen a fenti lábjegyzet alapján volt erre esély.

⁹³ A „dinasztikus birodalmaknál sokszor hatékonyabbnak tűnő – nemzetállamokkal folytatott rivalizálás” miatt „...kiemelkedően fontos volt, hogy az állam milyen hatékonyan képes működtetni a perifériáit”. Egry Gábor: Magyar birodalom? Regionális elit, nacionalista politika, centrum-periféria küzdelem Magyarországon a dualizmus utolsó évtizedeiben. SIC ITUR AD ASTRA : 76, 38.

⁹⁴ Balaton, Petra: The Role of the Hungarian Government in the Development of Peripheries in the Austro-Hungarian Monarchy Focusing the Policy of the Ministry of Agriculture (1897–1914). In: National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe. Eds.: Semsey, Viktória – Balaton, Petra – Horváth, Csaba – Román, José Antonio Sánchez. Budapest–Párizs, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2019, 241–254.

⁹⁵ Balaton Petra felhívja ugyan a figyelmet a területileg kiegyenlítetlen fejlődésre, említi a vasút szerepét, a tagosítás perifériákon akut problémáját –, de általánosságban, szemben a gazdasági növekedés kvantifikálására irányuló évtizedes törekvéssel, melynek (vitatott) száma oly pontosan idézte Kövér György. Balaton Petra: Regionális gazdaságfejlesztés – a felvidéki akció. A Földművelésügyi Minisztérium zsolnai kirendeltsége (1908-1919). In: *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18-20. században*. Vidéktörténet 1. Bp. BTK, 2017.

⁹⁶ Egry, 39.

⁹⁷ Én úgy fogalmaztam, hogy ha nem is feltételezzük, hogy volt diszkrimináció, a fejlesztési politika kudarc a nemzetiségek lakta Ruszinföldön a sikeresebb székelyföldi akcióval szembeállítva, joggal táplálhatta ezt a gyanút táplálta a nemzetiségi elitben.

hegyvidéki akció működött, s csak 1913-ra terjedt ki a regionális fejlesztéspolitika az összes olyan helyre,⁹⁸ amelyeket az értekezésben számos indikátor alapján már 1880-ban backward-nak minősítettünk. Hogy a kérdés, hogy a kormány odafigyelt-e az elmaradott területek felzárkóztatására, a regionális politika de facto léte miatt „pusztán retorikai lenne” (E.G.), tehát a fentiek fényében nem gondolom. A felismerés, hogy a rurális periféria lemaradása nagy (már pusztán természetföldrajzi adottságai miatt is) – ami már az 1865-ös adatokból is kiolvasható lett volna, ha valaki akkor kiszámolja az egy főre jutó tiszta agrárjövedelmet – ui. elkésett, noha a statisztikai hivatal a századfordulón az elmaradottság egyes aspektusait már megyei térképeken is megjelenítette. Nyilván nem számolt senki a világháborúval, azonban a közvetlen állami támogatás mértéke (a Felvidéken évi 3 millió K, félmillió főre) csak az alacsony földadóhoz (70% 10K alatt fizetett!) mérve volt jelentős, kitörési kísérlethez ez nem elegendő. Térképeink épp azt illusztrálják, hogy a perifériák egy részének felzárkóztatása állami segítséggel sem volt sikeres (Kárpátalja), egy része enélkül is nekilendült (Délvidék), egy része pedig állami segítséggel érte el ugyanezt (Székelyföld). Eltérő pályák léteztek tehát: a statisztikai megközelítés nyilván nem fogja megmagyarázni a kudarc vagy siker okait, csak egységes keretbe foglalva számszerűsítve felhívja a figyelmet a célzott területi alapú fejlesztési politika elkészségére és inadekvátságára (amit a szakirodalom nem hangsúlyoz).

Fantomhatár vs. törésvonal

Egry Gábornak két megjegyzése van az általam négy alkalommal használt fantomhatár-fogalommal kapcsolatban. Egyrészt úgy érzi, hogy kiterjeszteném a fantomhatár fogalmát az erős, de politikai múlttal nem rendelkező határookra (szövegben „törésvonalakra”). Ezt erősíti valószínűleg a szó első említésének kontextusa (321 lj.). A következő mondatban és a bevezető alfejezetben viszont végig valódi fantomhatároktól esik szó típuspéldaként (vö. 7.1. ábra), miként eddigi publikációimban (Ukrajna,⁹⁹ Montenegró¹⁰⁰ – ez utóbbi még a fogalom születése előtti időkből vizsgálja ugyanezt a jelenséget „név nélkül”) is. Nem céljom tehát a törésvonal és a fantomhatár fogalmának összeolvasztása, csak a megfogalmazás pontatlanul (a többi előfordulásnál a fantomhatár kifejezés mindig egykor létező politikai határhoz fűződik). Viszont meglátásom szerint a fantomhatárok jó része a térségben valóban régi törésvonal,¹⁰¹ azaz nem egy, hanem több, hasonló területi mintát mutató jelenség perzisztenciája okozza (ellenben a montenegrói fantomhatár frissen kreált – ilyen is lehetséges).

Egry Gábor másik ide vonatkozó megjegyzésével, hogy az általam használt fantomhatár fogalom eltér a domináns a német szakirodalmi értelmezéstől, és emiatt eleve problémás az alkalmazása, összességében egyet kell értenem. A fantomhatár fogalmának több megközelítése létezik a mai

⁹⁸ Lásd: 1. ábra: Balaton Petra: Regionális gazdaságfejlesztés ... i.m.

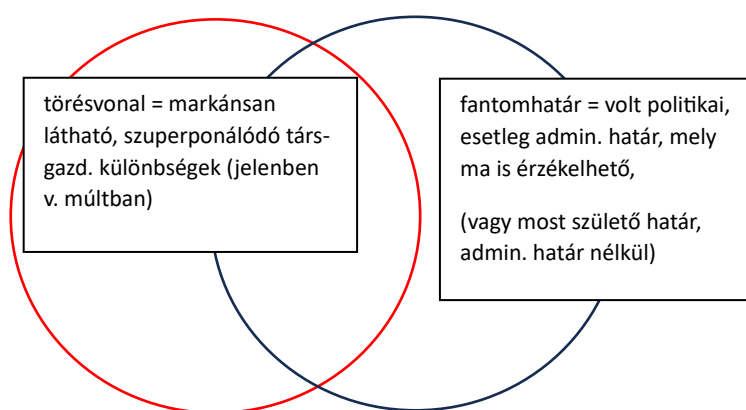
⁹⁹ Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben: a regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010). Budapest, 2019. A kötet (vagy angol verziója) megtalálható a disszertáció hivatkozott irodalmában https://real.mtak.hu/105189/1/Demeter_OROSZASHUN13.pdf

¹⁰⁰ *Kompországok, ahol a part szakad.* Didakt Kiadó, Debrecen, 2009. 315-339. (esp. 1-2. ábra. és 324-328.)

¹⁰¹ Az 1897-ben demográfiai-gazdasági-társadalmi mutatók alapján kimutatható regionális különbségek a száz évvel korábbi határok futásával esnek egybe. Ez arra is bizonyíték, hogy e fantomhatárok jelentős része „mélyszerkezeti vonal”, melyet nem a rövid távú politikai emlékezet, hanem a hosszú távú, eltérő történelmi fejlődésből fakadó társadalmi gazdasági-kulturális különbségek határoznak meg. Így aztán a rövidebb időt átfogó szovjet birodalmi homogenizáció sikertelensége Ukrajnában meglepő. Demeter, Gábor (2018): *A történelem nyomai a mai térszerkezetben – belső törésvonalak az európai posztszovjet térségben.* Tér és Társadalom, 32 (4). pp. 7-30.

irodalomban, s általam alkalmazott strukturalista regionalista alapú megközelítés¹⁰² még tovább bonyolít ezen, ui. a vizsgálatot a történeti múltba helyezem, nem a jelenből indulok ki.¹⁰³ Az Egry Gábor által említett két definíció közül a Susanna Löwis-féle meghatározás közelíti jobban álláspontunkat (vö. 7.1. ábra), s a mai enciklopédiai összefoglalók is elismerik a fantomhatárok strukturalista olvasatának lehetőségét.¹⁰⁴ A kurrens mainstream értelmezés a fantomhatár-jelenségről azonban az előbbi, általam használt interpretációtól jelentősen eltér: mikrotörténeti és kulturális antropológiai aspektusai mellett egyértelműen a jelenkor cselekvéseire orientált (a forrás ua., mint a fenti, strukturalista interpretáció létjogosultságát elismerő értelmezés).¹⁰⁵

Röviden: az értekezésben az egykori politikai (vagy egyéb admin.) határok létére utaló, évszázadokon át megmaradó társadalmi-gazdasági-politikai különbségekre (markáns esetben törésvonalakra) használok a fantomhatár fogalmát, amelyek a politikai határ eltűnése után is fennmaradnak–de nem jelenorientációjú vizsgálatban, hanem történeti megközelítésből teszem

A trendvizsgálatok eredményeit jóval több fenntartással fogadják a bírálók, mint a statikus, állapotot bemutató regionális vizsgálatokat. **A vizsgált időmetszetek száma** és eloszlása kapcsán opponenseimnek igaza van, hogy egyik sem ideális: sem az egyes időpontok közti távolságot, sem gazdasági cikluselméletekhez (nem) idomítható mivoltuk tekintetében. Az 1910-2010 közötti időtáv is igen hosszú: a jelenig kitekintő zárófejezet nem véletlenül „áttekintés”, hiszen még folyamatban lévő projektek részeredményeit közli utalva a továbblépési a lehetőségekre és a problémákra. Itt azonban nem én vagyok a vezető kutató.

A kevés időmetszet miatt **a longue durée** kifejezés használata nem túl szerencsés, hiszen a kevés adatpont a rövidtávú ingadozásokra sem mutat rá, s a Braudel által használt nagy szekuláris (több évszázados) ciklusok kezdő és végpontjainak sem feleltethetők meg maradéktalanul (lásd az ábrát). Hogy más koncepciókhoz mennyire illeszkedik, annak vizsgálata nem volt cél a mintaszám és interpretációs problémák miatt. Mivel két opponensem (Kövér György és Egry Gábor) is említi a ciklusokat vagy az ártrendeket, illetve Egry Gábor úgy véli, a disszertáció egyik

¹⁰² Jó példa erre a lengyel vasútsűrűségi térkép (7.1.), mely nem mai cselekvési formákhoz kötődve tükrözi az egykori határokat.

¹⁰³ Az is, hogy megkülönböztetem a perzisztens, továbbélő cselekvési formákat és a fantomhatárok megteremtését-revitalizációját szolgáló új cselekvési mintákat (Montenegróban a szerb és montenegrói nyelvhez való viszonyulás).

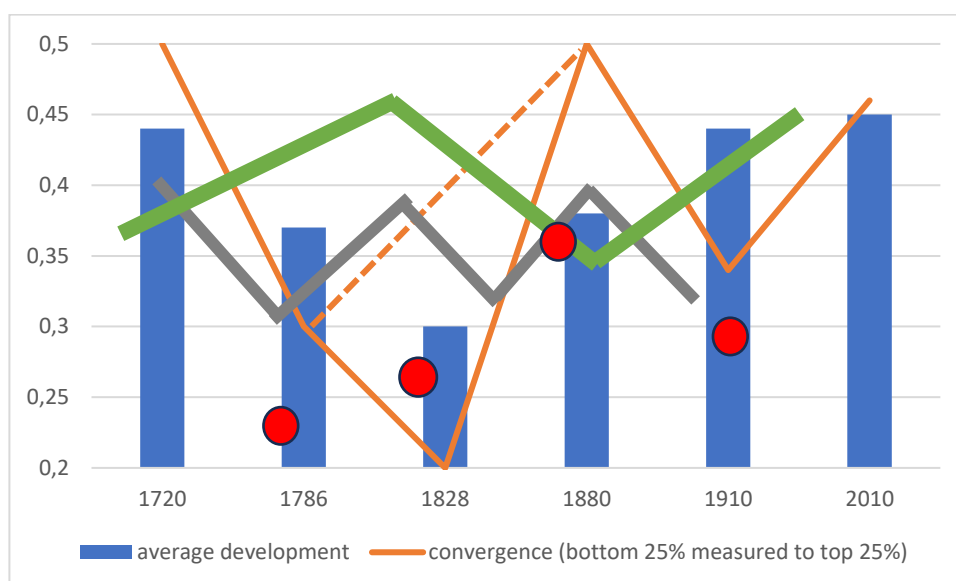
¹⁰⁴ *At a first simple descriptive level, phantom borders are, “earlier, mostly political demarcations or territorial divisions that structure space despite their previous institutional abolishment,”* (von Hirschhausen et alii, 2017). Critical Dictionary on Borders, Cross-Border Cooperation and European Integration, by Birte Wassenberg and Bernard Reitel, 2020, 642.

<https://www.peterlang.com/view/9782807607941/html/ch175.xhtml> Beatrice von Hirschhausen.

¹⁰⁵ uo. 643.: : ... *On a second and more analytical level ... the concept of phantom borders/phantom space focuses on the experience of the actors and not on supposed stable regional borders. In fact, it considers regional differences to be a bottom-up process through of the everyday behaviour of people.*

céljának megvalósítására, politikai-gazdasági struktúrák, korok újraértékelésére „az egyenlőtlenség és növekedés közgazdasági fogalmai mentén” nem kerül sor, ezért e problematikára részletesen kitérek.

Az itt kiegészített, a 8., összefoglaló fejezetben található diagramok alapján világos, hogy az egyenlőtlenségek kapcsán nem lineáris és nem trendjellegű, hanem hullámzó, ciklikus-visszatérő jelenségekről beszélünk (a kompozit fejlettség alakulására a megállapítás kevésbé áll!). Az új, 1828-as évmetszet nem trendfordító, ellenben megerősíti a nem túl megbízható 1720-as adatsor alapján 1720-1780 között látható folyamatot. A rendelkezésre álló adatpontok alapján az egyenlőtlenség Kuznets (társadalmi kategóriákban) és Williamson (térben) által leírt U-alakú trendjei kétszer ismétlődnek és éppen fordított lefutásúak a Braudel-féle szekuláris ciklusokhoz képest.

A területi egyenlőtlenségek mértékének változása: az adott korban legfejletlenebb települések (25%) fejlettsége (normalizált, 0-1 között újraosztályozott értékkel) a legfejlettebb 25%-hoz mérve (narancs), valamint az összes település adott korban legfejlettebb településhez mért átlagos fejlettsége (kék oszlop).

Szürkével: Simiand francia árciklusai (fellendülés és hanyatlás, érték nélkül)

Zölddel: Braudel szekuláris trendjei (fellendülés és hanyatlás, érték nélkül)

piros pötty, magyar gabonaárak (1786=1, 3,8 Rft/hl reálértékre számolva)

Kövér György felveti az egyenlőtlenségek és fejlettség ársorokkal és egyéb ciklusokkal való összevetés lehetőségét, illetve annak elmaradásának hiányát.¹⁰⁶ Ennek azonban számos korlátja van. Egyrészt a kevés időpont¹⁰⁷ miatt aligha juthatunk megalapozott következtetésekre az 1910 előtti időszakra, másrészt Magyarországra olyan 18-19. századi ársorok (pontosabban: vásárlóerő-paritáson mért fogyasztói kosár), mint amilyenek pl. Simiand rendelkezésére álltak

¹⁰⁶ A **fejlettségi** számítások kapcsán fontos megemlíteni, hogy a kompozit fejlettség relatív skálázású (a maximum mindig 1), ezért nem utal az abszolút fejlettségre, így a fejlettség változása is relatív a vizsgálatainkban!

¹⁰⁷ Lehetne több időpontot kreálni, de nem a szeriális forrásokból számolt adatok alapján, tehát meg kellene változtatni az egész vizsgálat irányát, s a fenti kérdésfelvetésből kiindulni, nem pedig abból, hogy a regionális különbségek elemzéséhez kizárólagos módon használható szeriális források alapján milyen országos szintre aggregált trend rajzolódik ki.

Franciaországban, vagy amelyek akár 1900 után rendelkezésre állnak itt is, tudtommal nincsenek.¹⁰⁸ Ami van, ugyan nagyjából egybeesik az egyenlőtlenségi mintavételezés pontjaival,¹⁰⁹ de a 18. sz. végi adatok problémásak.¹¹⁰ Tovább limitálja az összevetést, hogy görbét kellene ponttal összevetni, ami támadható eljárás.¹¹¹

Lewis 1978-ban vizsgálta ugyan termelési trendek és centrum-periféria viszonyok összefüggését, de sajnos számomra túl szűk időmetszetben, mintsem, hogy az intervallumba eső 2 referenciapontom alapján bármit is állíthassak. A hazai gabonaárak (pontszerű) mozgása sem kötődik egyértelműen a regionális különbségek mértékének változásához, bár az megfigyelhető, hogy növekvő konvergencia a növekvő gabonaárakhoz társul a 19. században. Mivel kompozit adataink 1828, 1880, 1910 esetében már tartalmazznak agrárjövedelmet is, így egy agrárjellegű országban eme összefüggés nem lenne meglepő,¹¹² hiszen: „*A klasszikus séma szerint az árak emelkedése, az élelmiszer-és nyersanyagáraké különösen, a fellendülésnek a legmegbízhatóbb jele.*”¹¹³ Hiába kidolgozott azonban egyenlőtlenség és fellendülés kapcsolatának viszonya is (Williamson 1965, 1985), az egyenlőtlenségek és ártrendek viszonya ettől mégsem lesz egyértelmű! A kevés időpont nem teszi lehetővé olyan események vizsgálatát sem, mint az 1860-as évek Gründerzeit-ja vagy az utána lesújtó 1873-as hitel (és agrár)válság (vö. 1828-1880), vagy az 1830-as évek utáni gypjúdekonjunktúra.¹¹⁴

Végezetül, a Kondratyevi ciklusokkal történő párhuzamosítás sem igazán sikeres. Látszólag öröndetes, hogy mintavételi pontjaink részben a Kondratyev-ciklusok fontos kezdő- vagy csúcspontjaihoz/szakaszaihoz kapcsolódnak (már amennyiben stabilan lehatárolhatók ezek), de nem szabályos az ismétlődésük. 1780 és 1830 között nő az egyenlőtlenség, de mindkét időpont cikluskezdő/záró,¹¹⁵ így korreláció a Kondratyev-ciklussal nem mutatható ki. 1830 és 1880 kapcsán ugyanez a probléma, hogy a görbe ugyanazon szakaszán helyezkednek el egy eész ciklust átfogva. 1880-1910 között viszont nő az egyenlőtlenség a Kondratyev-ciklus nekilendülő ágán, de ezt depressziónál is láttuk. 1910 és 2010 között pedig több ciklus is van, így az, hogy 1910 a Kondratyev-ciklus szerint csúcspont, 2010 pedig mélypont (nem meglepően), s köztük egyenlőtlenségek enyhe csökkenése tapasztalható, nem sokat mond. Az 1720-1786 közötti időszaknak pedig nincs analógiája a Kondratyev ciklusok között, csak a braudeli szekuláris ciklus fellendülő szakaszával vethető össze (növekvő egyenlőtlenségek jellemzik). Megpróbálhatjuk a nyugat-európai trendek helyett¹¹⁶ a balkáni árindexet alapul venni, hátha más eredményt ad.

¹⁰⁸ Szántay Antal: Árak a 18. századi Magyarországon. In: Hitel – Bank – Piac. Magyar Gazdaságtörténeti Évk. 2017-2018. Szerk.: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka MTA BTK – Hajnal István alapítvány, 135-160.

¹⁰⁹ Dányi Dezső: Az élet ára, Bp. 2007.; A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867-1963), KSH, 1965/66.

¹¹⁰ Dányi, 11. kis településszám alapján és egységes piac híján 3-szoros különbség is mérhető a gabonaárakban ugyanazon évben az ország területén. Egy városra limitálva az (így hosszabb) trendvizsgálatokat, jól látszik, hogy az 1828-as gabonaár megduplázódik 1786-hoz képest (kiugrást 1810-1820 jelent, érthető okokból). Dányi, 42 (Baja). De problémát jelent az infláció is: 1780 táján a fizetőeszköz (ft) 8500-szor ért többet a mainál, 1828-ban már csak 5800-szor, 1910-ben 2500-szor, tehát a folyó árakat korrigálni kellett (az ábrán már így szerepel).

¹¹¹ Egyébként önmagában sem helyes összekötni az egyenlőtlenségi adatokat (csak a vizualizáció, az U-alak vizsgálata miatt történt meg), de együtt ábrázolni folytonos és *folytonosként jelölt* diszkrét adatsort inkorrekt.

¹¹² Ehhez még a piacolás sem előfeltétel, hiszen az adatsorok termésmennyiséget forintosítanak, nem pedig áruforgalmat.

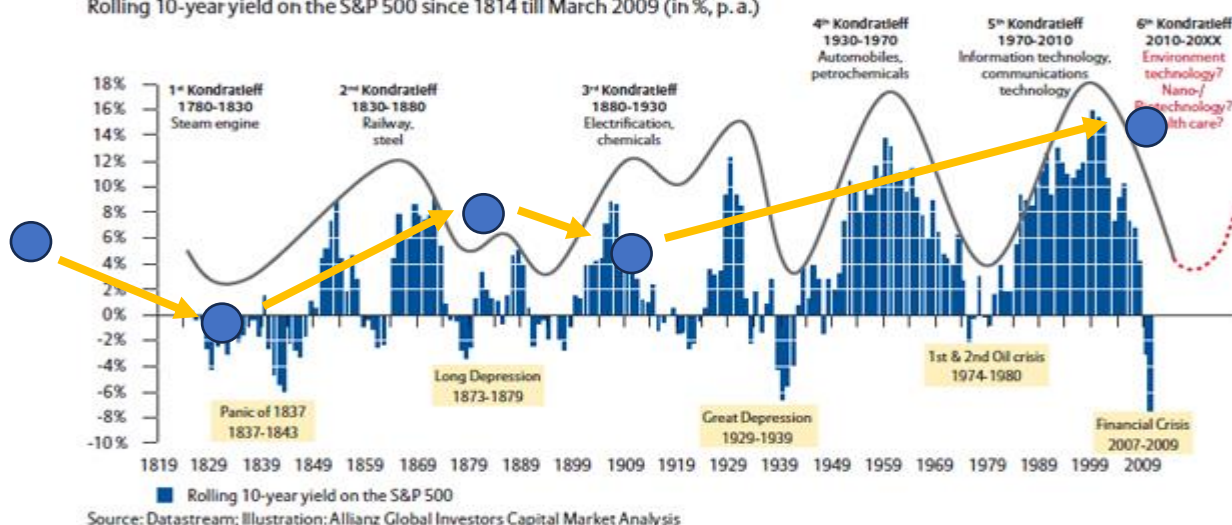
¹¹³ Kövér György 2018: A Kondratyev-ciklus története. In: Uő. a növekedés terhe. Krízisek – csődök – ciklusok. Bp. Osiris, 39.

¹¹⁴ Ez utóbbi nyilván kevésbé látszik az 1828-as, jobbágyokra vonatkozó adatsorokon.

¹¹⁵ Más diagramok szerint cikluskezdő és tetőponti dátum.

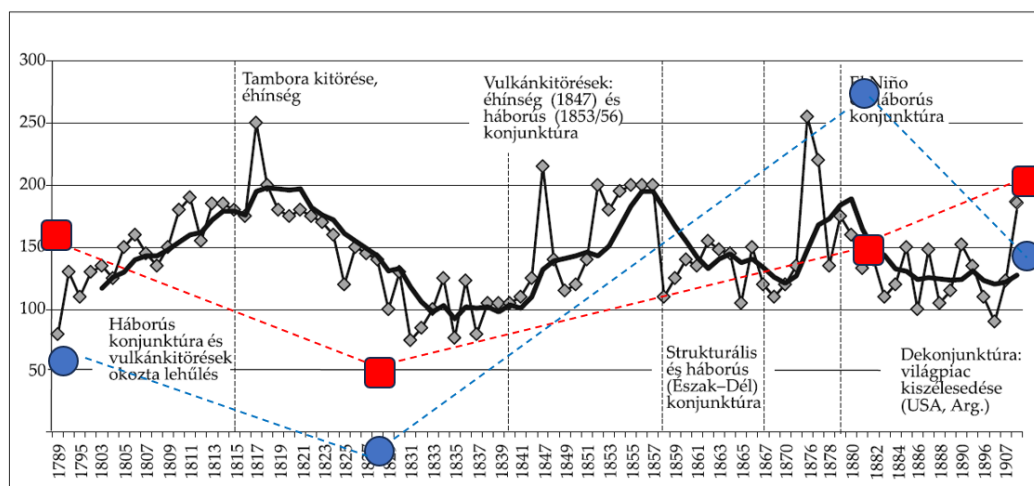
¹¹⁶ Kövér 2018: 66.

Figure 1: Kondratieff cycles – long waves of prosperity.
Rolling 10-year yield on the S&P 500 since 1814 till March 2009 (in %, p. a.)

Kondratyev-ciklusok (idő, x tengely) vs. konvergencia (y tengely) az értekezésben vizsgált időpontok alapján

26 termék alapján számolt macedón árindex 5 éves mozgóátlagolással,
1789–1910 (1888 = 100)

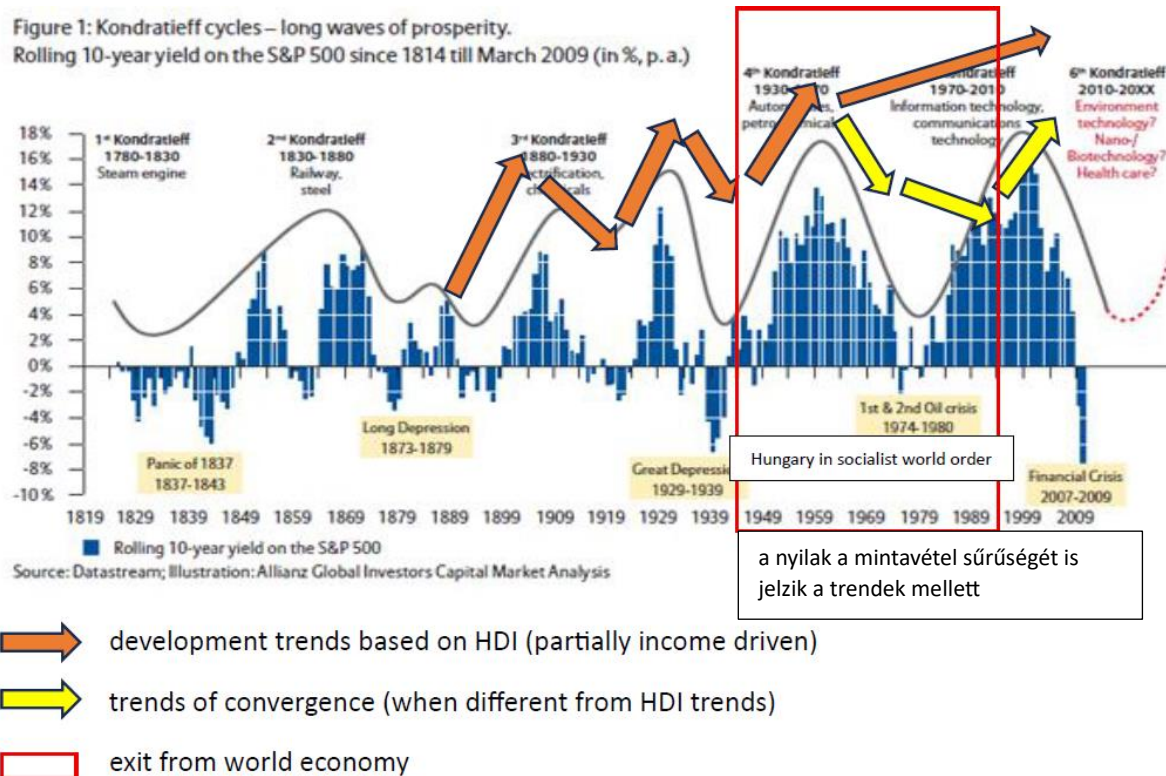
Berov, Lj.: The West European Trade Cycle and Price Movement i. m. 291. alapján saját szerkesztés (az öt éves mozgóátlag görbéje alapján a gabona szerepe eléggé meghatározó, vö. II. 3. ábra csúcsai).

Kék: konvergencia mértéke

Piros: átlagos fejlettség az aktuálisan legfejlettebb entitáshoz mérve

Mindebből talán látszik, miért maradt el egy efféle vizsgálat (sőt, fel sem merült). 1910 után jóval több esélye van egy folytonos idősoros komparatív vizsgálatnak. De hiába állnak rendelkezésre tízévente országos (nem regionális!) ársorok vagy településsoros HDI adatok az összevetéshez, Kárpát-medencei lefedettséget biztosító adatsorom nincs – így a trendek az eltérő terület miatt nem összevethetők az 1910 előtti helyzettel. A történeti országterület adatsorait a maira leszűrve 1880-1910 között, Pénzes János, Szilágyi Zsolt és Földvári Péter segítségével végeztünk egy 1880-2020 közötti településsoros HDI-rekonstrukciót, ahol a mintavételi sűrűség lehetővé teszi a fenti trendek vizsgálatát. Itt már megfigyelhető a fejlettségi

trendek és a Kondratyev-ciklusok együttmozgása – ahol mégsem, ott pedig éppen az egyenlőtlenségek folytatják az együttmozgást.

Publikálatlan kézirat – bemutatva: Regensburg, IOS éves konferenciája, lezárva: 2025.06.08.

Számomra fontosabb volt az országosan aggregált adatokból kirajzolódó trendekkel szemben, hogy egyes régiók esetében még ez a kevés időbeli referenciapont is lehetővé teszi a relatív nekilendülések és lemaradások *területi varianciájának időbeli* érzékeltetését: jó példa erre az acemoglui „*reversal of fortune-re*” (melynek vizsgálata az értekezés egyik bevallottan központi eleme az *útfüggőség* mellett – ha már elméleti háttérrel van szó) a Felvidék török korban viszonylag fejlett északnyugati része, mely 1720 után veszít pozíciójából 1920-ig, hogy aztán 2010-re újra az élvonalban legyen a kompozit fejlettség alapján.¹¹⁷

Zárásként még egy kulcskérdéssel kell foglalkozni. Míg a fantomhatárok problematikája kapcsán igazat adok Egry Gábor opponensemnek, a Williamson-hipotézishez kapcsolódó hosszú eszmefuttatásának tartalmával több ponton vitába szálllok. Opponensem azt írja, hogy úgy vélem, „*a Williamson-hipotézis kiterjeszthető a 18. századi társadalmi folyamatokra*” és ebben tévedek. Megállapítása azonban így leegyszerűsítő, tekintve, hogy egyrészt a Williamson-hipotézis területiséget vizsgál, nem társadalmi egyenlőtlenségeket és a területi és társadalmi egyenlőtlenségek nem feltétlenül mozognak párhuzamosan.¹¹⁸ Az értekezés 1. kötetében pontosan ez szerepel: „Igazolható-e ... a nekilendülés kezdeti fázisában területi és társadalmi divergenciát feltételező Williamson-hipotézis az általunk vizsgált történeti korok (társadalmi–

¹¹⁷ És a disszertáció elsőrendű célja a területi különbségek mintázatának és ennek változásának nyomon követése (a HDI és GDP erre alkalmatlan, ezért került sor a kompozit fejlettségi mutató kiszámítására és az egyenlőtlenség, mint második dimenzió felhasználására).

¹¹⁸ Két, szélsőségesen fejlett lakosságot ill. fejletlen lakosságot tömörítő tartományban a területi egyenlőtlenség nagy, miközben a társadalmi egyenlőtlenség átlaga olyan, mint két, közel egyforma életszínvonalú lakosságot tömörítő tartományban.

gazdasági–politikai rendszerekben) valamelyikében az általunk vizsgált 5 időmetszet ... során.” A második kötetben: „...az egyes korokban leírt társadalmi–gazdasági–politikai berendezkedés típusok a williamsoni kategóriák, azaz az egyenlőtlenségek mértéke és az általános fejlettségi szint szerint ... tipizálhatók”.

Williamson hipotézisét a Kuznets-görbére alapozza, mely jövedelemegyenlőtlenségek menetét vizsgálja, történeti perspektívából is, azaz nem kizárólag 1945 után vagy a jelenre fókuszálva. Williamson ezt a társadalom-orientált, ill. országos léptékű megközelítést adaptálta a *területi* egyenlőtlenségekre, az 1945 utáni korszakra szűkítve, kifejezetten markáns ideológiai háttérrel. Eredeti hipotézise a szocialista-kapitalista világrend fejlődési sajátosságait kívánta magyarázni Jugoszlávia adatai alapján: az volt a célja, hogy bizonyítsa, hosszútávon a kapitalizmusban is csökkennek a különbségek, ellentétben azzal, amit a szocialista blokk híresztel (fentiekre lásd: az opponensem által említett, általam szintén hivatkozott Gyuris Ferenc, 2014-es PhD-értekezése kiadott verziója¹¹⁹). A hipotézis bizonyítására vonatkozó kutatások azonban (a területi egyenlőtlenségek trendjei kapcsán is az U-alakú görbék feltűnésére fókuszálva) már térben és időben is jócskán túlléptek az eredeti williamsoni koncepción. Magyarországra Nemes Nagy József bizonyította a területi olló nyílását 1990 után (az értekezés 2.11. ábrája),¹²⁰ a politikai-gazdasági rendszer átalakítása után, Péntes János pedig bizonyította a záródás megindulását 2010 után (ami a gazdaságszerkezet oldalról még belefér a kapitalizmus-értelmezésbe).¹²¹ Williamson kiterjeszti (nem területi, hanem társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgáló) a történeti tárgyú kutatásait a 18. század végére (Angliában még ez is belefér a kapitalizmusba).¹²² Branko Milanovic viszont a középkorban is vizsgálta az egyenlőtlenségeket integrálódó és dezintegrálódó területi entitásokban, nemcsak a francia forradalom után.¹²³

Mikor tehát opponensem azt írja, a Williamson-hipotézis nem azt mondja, „*hogymilyen gazdasági változás esetén a különbségek növekedése, majd csökkenése zajlik... hanem, hogy a kapitalizmus konkrét kondíciói közepette ... tapasztalható ez a folyamat*” ez a hipotézis eredeti és szűkített értelmezése – ellentétben a kurrens kutatási trendekkel.¹²⁴ Míg ugyanis Kuznets 1953-ban (társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva lényegében azt állította, hogy „*inequality initially rises, as technological advances (also augmented by globalization) increase the demand for skilled workers, but then falls as the rest of the workforce acquire new skills*”, ismétlődő

¹¹⁹ Gyuris, Ferenc 2014: *The Political Discourse of Spatial Disparities: Geographical Inequalities Between Science and Propaganda*. Springer, Cham. Opponensem egy 2010-es, régebbi Gyuris-tanulmányra hivatkozik.

¹²⁰ Nemes Nagy József: Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest, 155.

¹²¹ Péntes J. – Kiss J. P. 2024: A területi egyenlőtlenségek trendjei Kelet-Közép-Európában és Magyarországon az uniós tagság első két évtizedében. – In: Társadalmi Riport 2024 (szerk. Gábos, A. – Medgyesi M. – Tóth I. Gy.). TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt., Budapest. pp. 69-93

¹²² Charles Feinstein: Reviewed Work: *Did British Capitalism Breed Inequality?* by Jeffrey G. Williamson. *The Journal of Economic History*, Vol. 48, No. 3 (Sep., 1988), pp. 699-729. „As with other manifestations of the Williamson curve, this strongly stated finding contradicts the previous view, formulated by Lee Soltow in the light of his survey of the same sources: ‘The tentative hypothesis is that long-run inequality did not change in the eighteenth and nineteenth centuries.’”⁴⁵. Ij. Itt persze nem az az érdekes, hogy kinek van igaza, hanem, hogy a 18. századra is vizsgálható, és van „másik manifesztációja is” a W-görbének).

¹²³ Branko Milanovic, “Income Level and Income Inequality in the Euro-Mediterranean Region, C. 14–700,” *Review of Income and Wealth* 65 no. 1 (2017): 1–20; Branko Milanovic, *Visions of Inequality: From the French Revolution to the End of the Cold War* (Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press: 2023); Branko Milanovic, Peter H. Lindert and Jeffrey G. Williamson, “Measuring Ancient Inequality,” *Working Paper 13550*, National Bureau of Economic Research. (Cambridge: MA, 2007) <http://www.nber.org/papers/w13550>

¹²⁴ Christian Lessmann: Spatial inequality and development — Is there an inverted-U relationship? *Journal of Development Economics*, Volume 106, January 2014, Pages 35-51.

folyamatnak feltételezve a kapitalizmus keretrendszerén belül, addig Piketty szerint ez a törvényszerűség nem áll, hanem a mindenkori politika és intézményrendszer dönti el a görbe alakulását, nem a „kapitalizmus” fenti törvényszerűsége. Így az egyes országok sajátosságainak tanulmányozása kifejezetten tanácsos!¹²⁵

A fenti eszmefuttatáshoz szervesen kapcsolódik Egry Gábor opponensem azon megjegyzése, miszerint a disszerens a bevezetőben felvetett kérdéssel, hogy *„párhuzamosíthatók-e a történelmi struktúrák és interpretálhatók-e az események a növekedés és az egyenlőtlenség közgazdasági fogalmai mentén”* nem is foglalkozik. Ez a kondratyev-kuznetsi-schumpeteri stb. értelemben van így, de a növekedés és egyenlőtlenség közgazdasági értelmezése nem csak ezt az interpretációs lehetőséget nyújtja. (Pl. HDI is közgazdaságban használt fogalom, de kevesebb köze van az árszínvonalhoz, mint a GDP-nek). Maga az ominózus mondat részéről egyszerűen annak teljesen általános megfogalmazása, hogy vajon 1780-1880 vagy 1880-1910, vagy 1720-1780 között növekedtek-e a területi egyenlőtlenségek, mikor volt általános gyarapodás.¹²⁶ A területi egyenlőtlenség ugyanis éppúgy a gazdasági-politikai rendszerek egyik attribútuma lehet, mint a társadalmi különbségek, a kulturális színvonal, szabadságjogok helyzete, jövedelmek, fogyasztás stb. Ebben a tekintetben lehet hasonló az 1828-1880, valamint az 1910-2010 közötti etap, vagy az 1720-1820 és 1880-1910 közötti – függetlenül a politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedése különbségeitől, vagy a többi imént említett tényezőhöz való viszonyától (ezek korrelációs vagy ok-okozati vizsgálata meghaladja az értekezés kereteit). A 8.24. ábra éppen azzal foglalkozik, hogy koronként változik az is, hogy melyik tényező mennyire határozza meg a növekedést, illetve annak területi különbségeit.

Egry Gábor nehezményezi, hogy az egyenlőtlenségek történetének narratívájába illesztett gazdasági-társadalmi fogalmak, politikai rendszerek miért nincsenek új értelmezési keretbe helyezve, noha véleményem szerint maga az egyenlőtlenségek mértéke az új referenciaskála és a koordináta-rendszer egyik szára (a másik a GDP-t kiváltó kompozit fejlettségi index, mint ezt a 2. kötet bevezetése is írja).

doktori munka második kötetének bevezetőjében külön kitér arra, hogy „williamsoni modell kategóriáinak történelmi korokra (politikai rendszerekre, társadalmi formációkra) való adaptálása során a történelmi fogalmak, mint kapitalizmus, polgárosodás, reformáció, neoabszolutizmus, felvilágosult abszolutizmus, új, értelmezési kereteket kaphatnak, mely lehetővé teszi összevetésüket azonos kritériumok alapján.” Sajnos ezt a munkát Demeter nem végzi el – sőt, hozzá sem lát, adaptálásnak, a fogalmak újragondolásának nincs nyoma. Végül annyit tesz, hogy a különböző korokra kimutatott

Opponensem fenti ominózus mondatából úgy érzékelem, hogy talán a fogalmak újraértelmezését, újragondolását remélte (a bírálat szóhasználatát idézve), azonban a bírálatában idézett mondatom *nem a fogalmak újraértelmezéséről (=definíció, interpretáció),* hanem az abszolutizmus, polgárosodás stb. fogalmának *új értelmezési keretbe való illesztéséről*

¹²⁵ Összefoglalja: Bukowski, P. & Novokmet, F. (2021). Between communism and capitalism: long-term inequality in Poland, 1892–2015. *Journal of Economic Growth*, 26(2), 187 – 239.

¹²⁶ Nem pedig azé, hogy pl. a reformkor hogyan viszonyul a Kondratyev-ciklus valamely periódusához. A 8.5.2. fejezet bevezető bekezdése szerintem éppen ezzel foglalkozik: *“Melyik társadalmi–gazdasági struktúra vezetett általános növekedéshez? A fejlődés együtt járt-e a növekvő egyenlőtlenségekkel? Van-e olyan társadalmi–gazdasági struktúra, amely a különbségek csökkenését eredményezte?”* A disszerens nem ígérte, hogy feltárja ennek okait – ez felróható éppen hiányosságként, de erre a jelen forrásbázis nem biztos, hogy alkalmas – t a mechanizmusát, trendjeit a 8.24. és 8.42. ábra illusztrálja.

(=új koordinátarendszer, framework) van szó. Fogalmi újraértelmezést nem ígért a dolgozat, csak a társadalmi-gazdasági-politikai struktúrák minősítését a területi egyenlőtlenségek vs. fejlettség nagysága és előző korszakhoz viszonyított változása függvényében – ez az új kritérium.

Ebből következően pusztán az a tény, hogy a kapitalizmus előtt is találunk olyan mintázatot a fejlettségi mutatók változásában, mint a kapitalizmus koráiban, nem következik, hogy ugyanazt a jelenséget látjuk társadalmi-történeti értelemben, hiszen annak kondíciói mások, ezért a Williamson-

Az értekezés nem is állította, hogy a hasonló trendek mögött ugyanazon társadalmi-gazdasági kondíciók állnak, csak azt, hogy minden társadalmi-gazdasági rendszer egyenlőtlenségei megmérhetők és ily módon összevethetők. Az, hogy egy jelenség „társadalmi-történeti értelemben” nem ugyanaz, az nem jelenti, hogy nincsenek területi különbségei. Az U-alakú görbe ismételt megjelenése nem kell, hogy a kapitalizmushoz kötődjön, vagy, hogy mindig ugyanaz a folyamat indukálja (nem szükségszerű az sem, hogy minden országban időben egybeessék). Külső stressz hatására is kialakulhat (oszmán uralom eleinte növeli a területi egyenlőtlenségeket hazánkban, majd ezek csökkennek).¹²⁷

A területi egyenlőtlenségeket vizsgáló szerzők, ha komparatív kitekintést adnak, az statikus; ha pedig longitudinális vizsgálatot végeznek az egyenlőtlenségek változása kapcsán, az nem lép túl a globális-országos felbontáson.¹²⁸ Továbbá erősen jövedelemorientáltak egyenlőtlenségi vizsgálataik az általam végzett finom felbontású, longitudinális és nem jövedelemorientált megközelítéssel szemben – még ha kevés is az időpont. Egry Gábor viszont valami mást vagy többet várt, minthogy hogy az 1720, 1786, 1880, 1910 (és most 1828) egyenlőtlenségi és fejlettségi számítások eredményeit egyszerűen egymás mellé helyezem. Abból a szempontból igaza van, hogy matematikailag ez egy egyszerű eljárás, de az U-alakot így is lehet rekonstruálni (így tesz a geográfia is, csak ott jóval sűrűbb a mintavételezés), másrészt ezzel is messzebb jutunk, mint bárki más, aki eddig ezzel kísérletezett.

Lublin-Ljubljana, 2025.06.24.

Demeter Gábor

¹²⁷ A 2024-es tiranai CIEPO kongresszuson elhangzott előadás.

¹²⁸ Jan Luiten Zanden et al. 2014: The Changing Shape of Global Inequality, valamint Bourguignon és Morrisson.